

Themis en de tuinen van Rome

Citation for published version (APA):

Spruit, J. E. (1989). *Themis en de tuinen van Rome*. Kluwer. <https://doi.org/10.26481/spe.19890609js>

Document status and date:

Published: 09/06/1989

DOI:

[10.26481/spe.19890609js](https://doi.org/10.26481/spe.19890609js)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Themis en de tuinen van Rome

Themis en de tuinen van Rome

rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar in de Rechtsgeschiedenis
aan de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht
op vrijdag 9 juni 1989

door

Prof. Mr. J.E. Spruit

ISBN 90 268 1929 3

© 1989, J.E. Spruit, Hilversum

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1920 jo. het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Mijnheer de Rector,
geachte leden van het Bestuur van de
Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Limburg,
zeer welkome toehoorderessen en toehoorders,

I Inleiding

Hortum et gestationem videt, qua hortus includitur. Gestatio buxo aut rore marino, ubi deficit buxus, ambitur; nam buxus, qua parte defenditur tectis, abunde virescit; aperto caelo apertoque vento et quamquam longinqua aspergine maris inarescit. Adiacet gestationi interiore circumitu vinea tenera et umbrosa, nudisque etiam pedibus mollis et cedens. Hortum morus et ficus frequens vestit, quarum arborum illa vel maxime ferax terra est, malignior ceteris,

De eetkamer ziet uit op een tuin en een laan die de tuin omsluit. De laan wordt omgeven door buksen, of door rozemarijn waar buksen ontbreken. Want de buks groeit weelderig zolang hij beschermd wordt door de gebouwen, maar verdort onder de open hemel, in de open wind of door het spatten van de zee, hoewel die op afstand ligt. Langs de binnenzijde van de laan ligt een jonge lommerrijke wijngaard, voor een blote voet zelfs zacht en meegevend. De tuin is rijkelijk begroeid met moerbeï en vijg. Voor die bomen is de grond daar bij uitstek geschikt, voor andere te schraal,

aldus beschrijft Plinius de tuin, waarop hij vanuit de eetkamer van zijn tegen de zee aangeleggen villa in Laurentum uitzicht heeft.¹ Hij was een van die Romeinen over wier exquisite villa's tot in de huidige tijd gesproken wordt: men denke aan Lucullus, beroemd om zijn eetcultuur en rijke tuinen², en Maecenas, in wiens wijds uitwaaierende park keizers als Augustus en Tiberius zich gaarne terugtrokken.³ Maar ook de minder vermogende Romein was gesteld op een tuin, al was het maar om er groenten te kweken.⁴ Over tuinen, hun inrichting en beplanting in het oude Rome lezen wij bij Cato, Varro, de beide

-
1. Plin., *Epist.* 2,17,14-15; van zijn villa in Tusculum beschrijft hij elders de *xystus* (5,6,16-19) en de *hippodromus* (5,16,32-36).
 2. Plut., *Lucullus* 39,2; 39,40-41; zijn tuinen werden aangelegd in 66 v. Chr.
 3. Suet., *Aug.* 72,2; *Tib.* 15,7; *Nero* 31,1; 38,2.
 4. Plin., *Nat.Hist.* 19,19,51. De *plebs urbana* was, alvorens de toenemende inbraken hekwerk voor de vensteropeningen eisten, aangewezen op de vensterbank ten einde *imagine hortorum*, door het plaatsen van bloemen en planten, de illusie van een landelijk uitzicht te scheppen: Plin., *Nat.Hist.* 19,19,59; vgl. Mart., *Epigr.* 11,18,2.

Plinii, Catullus, Horatius en vele anderen⁵; voorts worden in inscripties vaak tuinen genoemd. De archaeobotanie heeft in de afgelopen jaren veel aan het licht gebracht over de architectuur en de aard van de beplanting van de Romeinse tuin. Maar de Romeinse juristen? Wat hebben zij bijgedragen aan onze kennis over de plaats van de tuin in het maatschappelijke leven en de rechtscultuur van hun tijd.

gevraagd naar de betekenis van tuinen voor het recht, zal de hedendaagse jurist in het algemeen niet veel anders kunnen doen dan een enigszins relativerend antwoord geven. Anders dan de tuinarchitect of de hovenier, voor wie de tuin dagelijks een zelfstandig voorwerp van visie, beleid en bewerking is, zal de jurist een enigszins afstandelijker houding inzake de betekenis van de tuin voor het recht innemen. Hier en daar speelt de tuin in de regelgeving en in de jurisprudentie wel een rol, maar in het algemeen is deze toch van ondergeschikte betekenis. In het strafrecht in het kader van overtredingen betreffende de veldpolitie, waar het aan niet daartoe gerechtigden verboden wordt niet-uitvliëgend pluimgedierte en vee in tuinen te laten lopen.⁶ In het burgerlijk recht waar het betreft de rechten en verplichtingen tussen eigenaren van naburige erven: muren ter afscheiding tussen tuinen worden geacht gemeen te zijn en de onderhoudskosten worden naar evenredigheid van ieders recht gedragen; voorts bestaat er in de steden en dorpen een wettelijke afsluitingsplicht tussen eigenaren van aangrenzende tuinerven.⁷ Betreft het schade, toegebracht aan tuin- of veldvruchten, dan is de kantonrechter competent.⁸ In recente bijzondere wetgeving speelt de tuin een zwaardere rol, met name wanneer het gaat om bescherming van gewassen in het kader van de tuinbouw.⁹ Evenals vroeger is ook thans een tuin slechts zelden zelfstandig het object van rechtshandelingen: het gaat dan immers meestal om een kadastraal exact omschreven perceel waarop mogelijk ook een tuin is aangelegd. Voorts kunnen zich, precies als in de oudheid, allerlei andere kwesties voordoen: burenruzies

5. Uitgebreid P. Grimal, *Les jardins romains à la fin de la République et aux deux premiers siècles de l'Empire. Essai sur le naturalisme romain*, Parijs 1943, p. 380-455 (niet bereikbaar was de 2e druk van 1969. Ook enkele zeventiende-eeuwse tractaatjes, genoemd door M. Lipenius, *Bibliotheca realis iuridica* I, Leipzig 1757 (herdruk Hildesheim-New York 1970) p. 603 waren niet raadpleegbaar).

6. Wetboek van Str. art. 458-459.

7. B.W. art. 681 lid 1; 683; 690.

8. Wet R.O. art. 39 sub 1; Wetboek van Burg. Rv. art. 98 sub 1; Zie voorts HR 24 november 1967, NJ 1968, 107.

9. Besluit bestrijding aardappelmoehheid, KB 24 mei 1952, S. 1952, 288 art. 4 sub 2; Besluit bestrijding wratziekte, KB 22 november 1973, S. 1973, 591, art. 6; Bloembollenziektewet 1937, S. 1937, 6391, art. 9 sub 2; Bestrijdingsmiddelenbesluit, KB 25 juli 1964, S. 1964, 328, art. 5a sub 1.

ontstaan naar aanleiding van overhangende takken of onderschietende wortels, erfscheidingsproblemen, beplanting door een ander dan de rechthebbende op het terrein en de gevolgen daarvan, de mogelijkheid van het vestigen van een recht van opstal op de grond ten einde de zakelijk gerechtigdheid op het daarop gegroeide bij een ander dan de grondeigenaar te leggen, allerhand arbeidsrechtelijke geschillen tussen de tuinbezitter en zijn tuinlieden. Het is maar een greep uit een arsenaal van mogelijkheden, mogelijkheden overigens die in het algemeen niet samenhangen met de tuin als zodanig, maar met grondbezitsverhoudingen in het algemeen.

Nog moeilijker wordt het om tuin en recht in rechtshistorisch perspectief te belichten, zeker als het om de oudheid en de middeleeuwen gaat. De bronnen zijn schaars. Moge er ook dank zij de literaire en epigrafische bronnen, gecombineerd met archeologisch onderzoek, over de de beplanting en de architectuur van de tuin in de oudheid steeds dieper gaand inzicht verkregen zijn, ook hier kan de jurist om precies dezelfde redenen als zojuist geschetst niet het hoogste woord hebben. Het is in dit opzicht met de Romeinse *iurisconsulti* al niet veel anders geweest als met hun moderne confrères: zij hebben in hun wetenschappelijk oeuvre nauwelijks aandacht gegeven aan de tuin als zelfstandig object van rechtsbetrekkingen. Wel hielden zij zich bezig met het wijd uiteenlopend spectrum van rechtsverhoudingen waarin ook toen bebouwde en onbebouwde percelen grond het object waren. Uit dien hoofde vinden we in de juridisch-literaire traditie een rijke casuïstiek, waarvan het *praedium*, de *fundus*, de *ager*, de *locus* of de *area* een centrale rol speelt. In vele van deze gevallen heeft mogelijk een dergelijk perceel grond gedeeltelijk ook een tuin omvat, in de zin van een omheind stuk land, waar ooft, groente, bloemen en planten voor eigen gebruik dan wel met commercieel oogmerk verbouwd werden.¹⁰ En als de juristen gevallen behandelen waarin het woonhuis een rol speelt, zal het in de praktijk impliciet vaak ook om een fraaie geperistyleerde binnentuin, een *viridarium* dat licht en lucht aan de architectuur verleende, zijn gegaan. Aangezien de juristen dit niet nader aangeven, is behandeling van dit soort problematiek in het kader van een beschouwing over tuin en recht tamelijk speculatief.

10. Zo bijv. de *colonus hortorum olitorium*, die een verzoekschrift indiende bij de *quinquennales* van het *collegium magnum* van de goddelijke Faustina om een klein monument te mogen oprichten in zijn tuinen: zie V. Scialoja, *Libello di Geminio Eutichete*, *Bullettino dell' Istituto di diritto romano I* (1888), p. 21-29; Th. Mommsen, *Collegium arkarum divarum Faustinarum*, *Gesammte Schriften III*, Berlijn 1907 (herdruk 1965), p. 71-74.

II De juridische bronnen

Op vastere bodem bevinden wij ons met juridische teksten, waarin de tuin of de tuinbewerker met zoveel woorden worden genoemd. Daar waar de juristen bijv. de *hortus*, de *hortulus*, het *viridarium*, het *olitorium*, de *hortulanus*, de *olitor* of de *topiarius* ten tonele voeren, is het zeker dat zij bezig waren met een tuin in de eigenlijke zin van het woord. Dit impliceert niet, dat de tuin in het denken van de Romeinse juristen als zodanig een rol van grote betekenis heeft gespeeld. De tuin verschijnt sporadisch in het tekstmateriaal, en dan nog in de marge van de juridische casuïstiek, meestal als voorbeeld om een bepaalde stelling te illustreren. Maar juist omdat de tuin hier en daar wordt genoemd als voorbeeld in een betoog of als onderwerp van een kleine exegetische beschouwing, valt er toch over de tuin in het recht wel iets te zeggen. Op grond van antiek-juridisch tekstmateriaal dat tot dusver niet de aandacht van de kunsthistoricus of de archeoloog heeft gehad, kunnen vanuit rechtsgeleerd perspectief wellicht nog enige aanvullingen omtrent de plaats van de tuin in het maatschappelijk verkeer worden gegeven.

Dit antieke tekstmateriaal is afkomstig uit juridische bronnen van uiteenlopende aard. In de eerste plaats uit bewaard gebleven fragmenten van geschriften van juristen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, waarbij het opvallend is dat vooral Domitius Ulpianus (gest. 228) de tuin nogal eens in zijn beschouwingen betreft. Voorts zijn er enkele verordeningen (*constitutiones*) uit de latere keizertijd, die tuinen en tuinlieden tot voorwerp hebben. Tenslotte komt de tuin enkele malen voor als object van een in een akte vastgelegde rechtshandeling, bijv. een schenking of een uiterste wilsbeschikking. Door archeologische speurzin is de oorkonde van een dergelijke rechtshandeling in enkele gevallen teruggevonden of is de op steen geïnschriebene tekst weer boven gekomen. Aldus kunnen wij een direct inzicht verkrijgen in enkele facetten van de antieke maatschappelijke praxis rondom de tuin.

III *Heredium en Hortus*

Evenals de Grieken, ja zich in vele opzichten in hun cultuur spiegelend, kenden de Romeinen al vroeg een tuincultuur. Reeds voor het vroege uur van hun beschaving wordt melding gemaakt van de aanwezigheid van tuinen. Ovidius dicht het paleis van Tarquinius Superbus reeds een fraaie tuin met gemengde kruiden en een murmelend watertje toe:

*Hortus odoratis suberat cultissimus herbis
sectus humum rivo lene sonantis aquae*¹¹

Beneden lag een tuin die kunstvol beplant was met geurige kruiden,
de bodem gekleefd door een beek met zachtbruisend water.

Met Plinius, die mededeelt dat in de Lex XII Tabularum het woord *heredium* voorkwam en daar de beperktere betekenis had van wat in de eerste eeuw met het woord *hortus* werd aangeduid¹², bevinden wij ons op minder mythische bodem. Wanneer wat hij zegt juist is, dan duidde in de vroege rechtstaal het woord *heredium* meer in engere zin op wat later, in zijn tijd, *hortus* heette, d.w.z. op ongebouwd onroerend goed buiten de stad. Het had dus betrekking op een perceel grond dat in het latere juridische spraakgebruik werd aangeduid als een *praedium rusticum*. *Hortus* werd in die vroege tijd echter gebruikt voor wat in Plinius' tijd *villa*, boerehoeve, heette. Vanuit de grondbetekenis van het woord *hortus*, dat naast de omheining vooral ook het omheinde perceel zelf aanduidde¹³, handhaafde het zich in het taalgebruik met een verandering van het oorspronkelijke semantische veld. Inderdaad wordt in de klassieke juridische teksten *hortus* gebruikt ter aanduiding van een omheind en ongebouwd perceel, ongeacht of dit gelegen is binnen de stad of dat het gesitueerd is buiten de banmijl van Rome, ten plattelande. Ulpianus spreekt zich hierover met zoveel woorden uit: 'Verder moet gezegd worden dat ook tuinen, indien deze tussen gebouwen zijn gelegen, onder de aanduiding 'stedelijke percelen' vallen. Maar het is duidelijk dat als tuinen voor het grootste deel gericht zijn op het verkrijgen van rendement, bijv. wijngaarden of moestuinen, deze niet 'stedelijk' zijn.¹⁴ Beslissend is derhalve niet meer de vraag of het perceel gelegen is in de stad of ten plattelande, maar of het een al dan niet gebouwd perceel betreft. De hoedanigheid, de bestemming van het perceel in kwestie is beslissend, niet de ligging in of buiten de stad. Ongeacht de ligging

11. Ovidius, *Fasti* 2, 704-705; vgl. Plin., *Nat. Hist.* 1, 54,6; Val. Max. 7,4,2; Dion. Halic. 4,56; Plin., *Nat.Hist.* 19,53,169.
12. Plin., *Nat.Hist.* 19,4,50 = Lex XII Tab. 7,3: *In XII Tabulis legum nostrarum nusquam nominatur villa, semper in significatione ea 'hortus', in horti vero 'heredium'*; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht III*, Leipzig 1887, p. 23 e.v.
13. A. Walde, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg 1965 4 sub 'hortus'; A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Parijs 1967, sub 'hortus'. Zie J.M. Nap, *Heredium en hortus in de Twaalf Tafelen*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 5 (1918-1919), p. 390-399.
14. Ulp. Dig. 50,16,198: *... urbanum praedium non locus facit, sed materia. Proinde hortos quoque, si qui sunt in aedificiis constituti, dicendum est urbanorum appellatione contineri. Plane si plurimum horti in reditu sunt, vinearii forte vel etiam horticorii, magis haec non sunt urbana.*

zal de bij een huis gelegen siertuin (*viridarium*) in het algemeen als een *praedium urbanum*, de moestuin in het algemeen als een *praedium rusticum* behandeld zijn. In concrete situaties was het van belang vast te stellen wat het karakter van de betrokken tuin was, in het bijzonder wanneer het ging om het vestigen van erfdienstbaarheden: *servitutes praediorum urbanorum* werden in het bijzonder gevestigd op *fundi urbani*; *servitutes praediorum rusticorum* waren voorbehouden aan *fundi rustici*.¹⁵ De onderscheiding speelt een rol o.a. bij de vestiging van bepaalde typen erfdienstbaarheden en voor hun verjaringsmogelijkheden.

De vraag naar het al dan niet gebouwd zijn van de percelen was oorspronkelijk ook beslissend voor de toepasselijkheid van de *actio finium regundorum*, de grensregelingsactie. Zij werd nog in Cicero's tijd niet geschikt geacht, wanneer het om geschillen betreffende *praedia urbana* – binnen de stad gelegen percelen – ging¹⁶: deze waren in het algemeen immers omheind en hadden niet de tussen *praedia rustica* gebruikelijke *ambitus*, de niet bebouwde, gemeenschappelijk toegankelijke en voor het keren van het span ploegossen bestemde grenstrook van ongeveer vijf voet. Deze beperkingen gingen in het klassieke recht verloren, omdat de omvangrijke landgoederen in en bij de steden niet altijd volledig omheind of ommuurd meer waren: het is juist de uitgestrektheid van de tuinen (*latitudo hortorum*), zegt Paulus, die de mogelijkheid met zich medebrengt, dat ook binnen de stad de *actio finium regundorum* toepassing kon vinden, namelijk in die situaties dat stedelijke tuinen een *confinium* hebben, waarover tussen de eigenaren een geschil ontstaat.¹⁷

IV Tuin en huis als eenheid

In de laat-Republikeinse taalschat heeft het woord *hortus* zich gehandhaafd ter aanduiding van een omheinde ruimte alsmede, in een enkel geval, ter aan-

15. Aldus B. Biondi, *Le servitù praediali nel diritto romano*, Milaan 1954 (herdruk 1969) p. 200-213.

16. Cicero, *Topica* 4,23; 10,43; Ulp. Dig. 10,1,2,pr.; vgl. Ulp. Dig. 10,1,4,10 (de argumentatie over de *confines* en de *vicini* is niet steekhoudend; de werkelijke achtergrond geeft Cicero); A. Watson, *The Law of Property in the later Roman Republic*, Oxford 1968 (herdruk Aalen 1984), p. 113-117.

17. Ulp. Dig. 10,1,4,10: *Hoc iudicium locum habet in confinio praediorum rusticorum: nam in confinio praediorum urbanorum displicuit, neque enim confines hi, sed magis vicini dicuntur et ea communibus parietibus plerunque determinantur, et ideo et si in agris aedificia iuncta sint, locus huic actioni non erit: et in urbe hortorum latitudo contingere potest, ut etiam finium regundorum agi possit.*

duiding van de omheining zelf.¹⁸ Al vroeg in de geschiedenis speelde de tuin in eenheid met het huis een centrale rol in het familieleven. In Pompeji is dit nog te zien. De in elegante hellenistische stijl opgetrokken huizen, vele ervan gebouwd door vermogende Samnieten in de 2e eeuw v. Chr., hadden al ruime tuinen, soms bestemd voor het verbouwen van produkten, soms opgezet als fleurige van lage beplanting voorziene door een peristylum omgeven siertuinen.¹⁹ Echte siertuinen op wat grotere schaal ontstonden in Rome vanaf de tweede eeuw v. Chr.; kleinere tuinen waren er altijd al geweest. Indien hij niet in één van de vele woonkazernes zijn leven moest slijten of tot het leger van daklozen behoorde, had ook de minder vermogende Romein graag de beschikking over een omheinde en bij voorkeur schaduwrijke ruimte om het huis op warme dagen te kunnen ontvluchten. Tot de tuinen waarover men bij Cicero, Plinius en nog anderen leest, of die in Pompeji, Herculaneum en elders zijn blootgelegd, behoren zowel de lommerrijke van fraaie beelden, fresco's en nymphaea voorziene percelen van vermogende lieden alsook de bescheiden uitloopjes achter de eenvoudige woning van hard werkende kooplui. In het eerste geval waren het of ruime, door zuilen omgeven siertuinen dan wel grote, afwisselend opgezette parken met een variëteit aan beplanting. De fraaiste tuinen bevatten naast een breed spectrum van 'klassieke' bloemen – een verscheidenheid aan soorten rozen, violen, crocussen, lelies, hyacinthen en narcissen – ook een lage begroeiing met waar dat mogelijk was klimop en wijnranken, alsmede een scala van planten als juniperus, viburnum en, ter markering van architectonische vlakverdelingen, buxus. Tot de veel voorkomende hoge bomen behoorde de palm, de cypres, de pijnboom, de plataan.²⁰ Afwisseling werd er gebracht door een parkachtige aanleg, waarin boomgroepen, bloemenvelden, grasgazons, waterpartijen met kunstmatige grotten en nymphaea, fraai gebeeldhouwde fonteinen, wandelpaden en lommerrijke, van soms uit Griekenland geïmporteerde beelden – vooral van Venus, de beschermgodin van de tuin en van de *olitores*²¹ – voorziene lanen het welbehagen van bewoners en bezoekers optimaliseerden. In een dergelijke entourage trokken vooraanstaande en vermogende Romeinen in Rome en omgeving, evenals in Pompeji en andere provinciesteden, hun woonverblijven en zomer-

18. Bijv. bij Cicero, *Ad fam.* 9,4: ... *si hortum in bibliothecan habes, deerit nihil.*

19. Zie het magnifieke opus van W.F. Jashemski, *The Gardens of Pompeji, Herculaneum and the Villas destroyed by the Vesuvius*, New York 1979.

20. Over de begroeiing gedetailleerd Olck, *Gartenbau*, Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft VII*, Stuttgart 1910, col. 814-826.

21. Dit suggereert Plin., *Nat.Hist.* 19,19,50 onder verwijzing naar Plautus; Varro, *L.L.* 6,20; *De re rustica*, 1,1,6; zie hierbij de kritische notitie van K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, p. 187.

huizen op. Daar werd gegeten en gedronken, gezeten of gelegen op banken van het tuintriclinium. De antieke literaire bronnen getuigen hoe men daarbij soms genoot van het mild getokkel op de *lyra* of de *cythara*, dan wel wegmijmerde op de ijle tonen van de *syrinx*, *tibia* of *aulos*.²² Neigde men eerder tot literair vermaak, dan luisterde men naar het voorlezen van wat poëzie, van scènes uit een boek, of men liet zich amuseren door het opvoeren van een komedie; of het moest zijn dat men de voorkeur gaf aan een wervelend optreden van Spaanse dansmeisjes.²³

Maar ook voor de om zijn dagelijkse existentie strijdende koopman met een winkeltje of een klein woonhuis was het hebben van een tuintje een belangrijke luxe ten einde het leven dragelijk te maken. Lagen deze perceeltjes tegen elkaar aan, dan kon dit tot allerhande verwickelingen aanleiding geven. Men leze slechts de komedies van Plautus om te zien welke penibele situaties konden ontstaan door een va et vient via de achtertuin.²⁴ Voor rijk en arm gold dat tal van hoogtijdagen in het familiale en sociale leven alom in de tuin werden gevierd.

Dat huis en tuin in de Romeinse conceptie sterk samenhangen, dat de tuin als één geheel met het huis werd beschouwd, is ook nawijsbaar in de juridische teksten, die in dit geval in meerderheid van Ulpianus afkomstig zijn. Zo werd men ingeval men werd aangewezen tot procesvertegenwoordiger door iemand die in zijn tuin verkeerde²⁵, beschouwd als een *procurator praesentis*, d.w.z. als een procesvertegenwoordiger die door de principaal zelf werd voorgesteld. Papinianus illustreert de samenhang van huis en tuin aan de hand van een ander geval: een huiseigenaar koopt de tuin van zijn buurman die tegen zijn woning aanligt. Vervolgens maakt hij zijn testament, waarin hij bij legaat zijn huis aan iemand vermaakt. Na zijn dood ontstaat twist tussen de erfgenamen en de legataris over de omvang van het legaat: omvat het legaat van het huis nu wel of niet de daarmee één geheel uitmakende tuin? In overeenstemming met de rechtsgeleerde adviespraktijk stelt Papinianus zich op het standpunt dat, als de erflater de tuin had gekocht om zijn huis liefelijker te maken en er gezonder te kunnen leven, en als hij voorts via zijn huis toegang tot de tuin had en, in het algemeen gesproken, de tuin een wezenlijke toevoeging aan het

22. Mart. *Epigr.* 5,78; zie voor muziek aan de dis vooral Petron., *Sat.* 31-35; over de muziek in het Romeinse leven: J. Wille, *Musica romana*, Amsterdam 1967.

23. Plin., *Epist.* 1,15,3; 3,1,9; 9,36,4.

24. Plautus, *Asinaria* 740 e.v.; *Mostellaria* 1044; *Epidicus* 660; *Casina* 614; *Miles gloriosus* 193; 340; *Stichus* 437; 452; *Persa* 445.

25. Ulp. Dig. 3,3,5: *Praesens habetur et qui in hortis est*. Deze procesvertegenwoordiger werd behandeld als *cognitor*: M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1966, p. 159.

huis was, het legaat van het huis mede de tuin omvatte.²⁶ In deze redenering is de gedachte van de verbondenheid van huis en tuin sterk aanwezig, en is de samenhang cruciaal voor de interpretatie van de uiterste wil van de erflater. Verder past zij in de algemene visie van de klassieke juristen dat vermeerderingen en verminderingen die tussen het maken van het testament en de dood van de erflater plaatsvinden ten aanzien van een specifiek omschreven gelegateerde zaak, ten voor- c.q. nadele van de legataris komen.²⁷

Andere situaties illustreren de eenheidsgedachte nog sterker: de *Lex Cornelia de iniuriis*, een wet uitgevaardigd in 81 v. Chr. onder Sulla, richt zich tegen fysieke mishandeling in de eigen omgeving en is in zekere zin een bescherming van wat men tegenwoordig aanduidt als het huisrecht. Hoe ver reikte deze bescherming? Ulpianus belicht enkele aspecten van de huisvredebreuk in zijn Edictscommentaar. Hij stelt dat het begrip 'huis' geïnterpreteerd moet worden als domicilie, ongeacht of iemand dit als eigenaar, vruchtgebruiker, huurder of bruiklenner bewoont.²⁸ Wordt de betrokkene geslagen of gestompt in zijn eigen tuin, dan valt dit delict onder de *Lex Cornelia de iniuriis*.²⁹ Dezelfde eenheidsconceptie houdt Ulpianus erop na in zijn beschouwing over het instellen van hoger beroep: de appellant dient dit normaal binnen een dag in te stellen bij de rechter die de uitspraak in eerste instantie heeft gedaan en die daartoe dan wel op een openbare plaats bereikbaar moet zijn. Het is niet vereist dat de appellant extra inspanningen moet verrichten, bijv. door zich te vervoegen aan diens huisadres of diens tuin binnen te lopen.³⁰

Tenslotte geeft Ulpianus in een geheel ander verband nog een interpretatie van het begrip '*sub eodem tecto*', 'onder hetzelfde dak'. Hij doet dit in het kader van een beschouwing over het *Senatusconsultum Silanianum* (10 n. Chr.), dat tortuur en bestraffing mogelijk maakt van alle slaven die met hun gewelddadig om het leven gebrachte *dominus* 'onder één dak' woonden.³¹ Hoe moeten we deze terminologie nu precies verstaan, zo vraagt hij zich af.

26. Pap. Dig. 32,91,5.

27. Pomp. Dig. 30,24,2 en 3; vgl. Pap. Dig. 32,91,4 en 6. Iav. Dig. 31,10; Pomp. Dig. 32,16; Scaev. Dig. 33,7,20,7; Paulus, *Sententiae* 3,6,57.

28. Ulp. Dig. 47,10,5,2.

29. Ulp. Dig. 47,10,5,3: *Quid si in villa habitat vel in hortis? Idem erit probandum*; vgl. E. Polay, *Iniuria types in Roman Law*, Budapest 1986, p. 117; 160.

30. Ulp. Dig. 49,4,1,9: *adeundi autem facultatem semper accipimus, si in publico sui copiam fecit: ceterum si non fecit, an impuetur alicui, quod ad domus eius non venerit quodque in hortos non accesserit... Magisque est, ut non debeat imputari*. Vgl. Kaser (noot 25), p. 403.

31. Over dit *Senatusconsultum Silanianum* en zijn latere verscherpingen zie lit. bij E. Volterra, *Senatusconsulta, Novissimo Digesto Italiano XVI*, Turijn 1969, p. 1064-1065 (met lit.); M. Kaser, *Das römische Privatrecht I*, München 1971², p. 283. Voor het begrip *sub uno tecto* zie o.m. Tacitus, *Ann.* 13,32; 14,42; Paulus, *Sententiae* 3,5,3.

Betekent dit dat de betrokken slaven zich moeten hebben bevonden binnen dezelfde muren, binnen hetzelfde vertrek, binnen hetzelfde huis, dezelfde tuin of op hetzelfde landgoed? Ulpianus geeft een enigszins diffuus antwoord op deze vraag, dat rekening houdt met de concrete situatie. Zich aansluitend bij het standpunt van Sextus Caecilius zegt hij: alleen diegenen moeten als waren zij onder één dak gestraft worden die zich op een plek bevonden waar zij het geroep konden horen, moge het overigens zo zijn dat niet iedereen overal gehoord kan worden, aangezien de één een wat sterkere stem heeft dan de ander.³² In de loop van de tijd vonden verscherpingen plaats van deze onmenselijke regel: in 532 concretiseert Justinianus het begrip ‘onder hetzelfde dak’, onder argumentatie dat de oude juristen onzekerheid hadden laten bestaan of daaronder ook de *porticus* of de *aula* – hier in de betekenis van *αὐλή*, tuin – begrepen moesten worden, nog in die zin dat alle slaven die waar ook het geroep hadden kunnen horen en geen hulp hadden geboden, ter dood gebracht moesten worden.³³ De exegese van Ulpianus en de tekst van de wet bevestigen beide het beeld dat de tuin tot de strikt private sfeer behoort en wordt beschouwd als een plaats waar men, evenals in huis, afgeschermd van het openbare leven, zichzelf kan zijn.

De eenheid van huis en tuin, de conceptie van de integrale eenheid van perceel en gebouw in die zin dat de werking van bepaalde rechtsnormen zich van het gebouw ook uitstrekt over daarbijbehorende tuin, is in de latere christelijke tijd in een geheel ander verband ook bevestigd door Theodosius II en Valentinianus jegens degenen die hun toevlucht zochten in een christelijke kerk. Het asielrecht dat in de vroege keizertijd zwak ontwikkeld was en niet de sympathie van de Romeinse juristen had³⁴, ontplooidde zich vooral in de 5e eeuw onder christelijke invloed. Het asielrecht vond in de latere keizerlijke verordeningen erkenning als een tot de kerkelijke rechtssfeer behorend instituut; tal van details werden geregeld door de keizerlijke kanselarij. In 431 werd het asielrecht uitgebreid tot de directe omgeving van de kerk, onder de argumentatie dat het aan geen enkele vluchteling toegestaan was te eten, te slapen of de nacht door te brengen in de kerk zelf of bij het altaar. Daarom zijn degenen die hun toevlucht zochten tot de om de kerk gelegen tuin, hof, zuilengalerij of anderszins, op dezelfde wijze beschermd als bevonden zij zich in

32. Ulp. Dig. 29,5,1,27; ‘*Eodem*’ antem ‘*tecto*’ qualiter accipiatur, videamus, utrum intra eosdem parietes an et ultra intra eandem diaetam vel cubiculum vel eandem domum vel eosdem hortos vel totam villam. Et ait Sextus sic esse saepe iudicatum, ut quicumque eo loci fuerint, unde vocem exaudire poterunt, hi puniantur, quasi sub eodem tecto fuerint, licet alii validioris vocis, alii exiguioris sunt nec omnes undique ex audiri possunt.

33. Codex 6,35,12 (anno 532).

34. Tacitus, *Ann.* 3,36; Call. Dig. 48,19,28,7.

de kerk.³⁵ Daarbij gold een absoluut verbod op het dragen van wapens op straffe van onmiddellijke verwijdering met behulp van de sterke arm.³⁶

De gedachte dat huis en tuin een eenheid vormen is in modernere concepties, in het bijzonder in onze eigen wetgeving, evenmin verlaten. Illustratief is bijv. de recente Wet van 26 oktober 1988 op de Telecommunicatievoorzieningen, waarin ontheffing wordt verleend van de gedoogplicht betreffende de aanleg en de instandhouding van kabels ten dienste van de telecommunicatie-infrastructuren, wanneer het gaat om 'afgesloten tuinen en erven die met bewoonde percelen een geheel vormen'.³⁷ Recente Koninklijke Besluiten ter uitvoering van de Wet Geluidhinder 1979 hanteren in verband met de ten hoogste toelaatbare geluidsbelasting van de gevel van woningen eveneens de eenheidsgedachte in de formulering 'tuinen en andere bij de woning behorende buitenruimten'.³⁸ Het betreft hier vanzelfsprekend regelingen, waaraan zelfs de meest futuristisch ingestelde Romeinse jurist niet gedacht kan hebben. Maar de achterliggende conceptie van samenhang van huis en tuin is wezenlijk dezelfde.

V Tuinlieden

De verzorging van de tuin was bij vermogende Romeinen, zo wordt uit vele in Rome, Tibur, Antium en andere plaatsen in Italië gevonden inscripties³⁹ duidelijk, in handen van slaven en vrijgelatenen, die onder verscheidene aanduidingen in de bronnen voorkomen. De algemene aanduiding van wat wij ongeveer de tuinman zouden noemen is *topiarius*⁴⁰, een aan het Grieks ont-

35. Codex Theod. 9,45,4,pr. = Codex Iust. 1,12,3,pr. (anno 431).

36. Codex Theod. 9,45,4,1 en 3 = Codex Iust. 1,12,3,1 en 3. Op het kerkelijk asielrecht hebben enkele (anno 531) 'vergeten', vermoedelijk van Justinianus afkomstige, constitutiones betrekking; M. Amelotti, *Per il recupero di alcune costituzioni Giustinianee*, Studi in memoria di G. Donatuti I, Milaan 1973, p. 25-32.

37. Wet op de Telecommunicatievoorzieningen, art. 32 sub 2; deze formulering komt men al tegen in de Waterstaatswet 1900, waar voor het plaatsen van palen en het leiden van draden onder de grond de gedoogplicht wettelijk wordt opgeheven (Waterstaatswet art. 105 sub 2).

38. Besluit Grenswaarden binnen zones langs wegen, KB 20 november 1981, S. 1981, 688, art. 3 sub 1; Besluit Geluidhinder spoorwegen, KB 25 maart 1987, 122, art. 8 sub 3.

39. CIL VI, 4360; 4361; 4423; 5353; 6369; 6370; 7300; 8639; 8738; 9082; 9943-9949 (alle gevonden te Rome); I², p. 247 AB; X, 696; 1744; XIV, 3648 (Tibur, Antium, Puzzeoli, Sorrento).

40. De *topiarius* wordt in een aantal Digestenteksten genoemd: Alf. Dig. 32,60,3; Ulp. Dig. 33,7,8,1; Pap. bij Ulp. Dig. 33,7,12,42; Marc. Dig. 33,7,17,2. Voorts bij Cicero, *Ad Quantum fr.* 3,1,5, waar hij spreekt over de *ars topiaria*. Over de *topiarius* P. Grimal (nt 5), p. 93-102; G. Lafaye, *Topiarius*, in: Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines V*, Parijs 1919 p. 358-360.

leend woord dat al sedert de late Republiek in inscripties te vinden is en dat toch in eerste instantie voor de beoefenaar van de *ars topiaria*, voor de verzorger van een siertuin wordt gebruikt. Daarnaast burgeren nog andere woorden in, die samenhangen met de soort van de tuinen waarin de betrokkenen hun dagelijkse werk verrichten: de (*h*)*olitor*⁴¹, die in een bij ons niet meer gangbaar taalgebruik warmoezier – d.w.z. teler en verkoper van groente – heette; de *olivitor*, de olijfgaardenier; de *vinitor*, de wijngaardenier; de *arborator*⁴², de boomkweker. Vanaf de tweede eeuw komt de algemene aanduiding *hortulanus*⁴³ voor tuinman in zwang. Uit literaire bronnen blijkt ook duidelijk dat het bij deze functionarissen altijd om slaven of om vrijgelatenen gaat. Cicero maakt melding van enkele *holitores* met Griekse namen, die een lapje van zijn tuin in Tusculum willen huren; vermoedelijk waren dit vrijgelatenen.⁴⁴ Plinius weet te vertellen over een rondgevormde appel die de *Sceptiana* werd genoemd naar de vrijgelatene die hem gekweekt had.⁴⁵ En de beroemde kweker en gardenier met grote reputatie Antonius Castor, mogelijk een vrijgelatene van M. Antonius of een van diens kinderen, bereikte in de dagen van Plinius de 100-jarige leeftijd.⁴⁶

In de juridische bronnen komt men evenzeer tuinlieden tegen, ook hier altijd in de hoedanigheid van slaven of vrijgelatenen, of in de late keizertijd (539) als dwangarbeiders in gevallen waarin het gaat om leeglopers die sterk van lijf en leden zijn en aan het werk worden gezet.⁴⁷ Papinianus behandelt een geval, waarin de vader zijn testament heeft gemaakt; hij laat aan zijn dochter bij legaat zijn tuin na met alles wat daarbij hoort (*hortus instructus*), in het bijzonder ook de tuinslaven. Enige tijd na het maken van zijn uiterste wil schenkt hij aan zijn echtgenote enkele van deze tuinslaven, die vermoedelijk als gevolg daarvan aan hun buitenarbeid op het landgoed van de man worden

41. Plautus, *Trin.* 408; Columella, *De re rustica*, 11,1,2; Cicero, *Ad fam.* 16,18,2; CIL VI, 9457-9459. In de juridische bronnen komt het woord niet voor, wel als bijvoeglijk naamwoord in de samenstelling *hortus (h)olitorius* – Ulp. Dig. 7,1,13,4; Ulp. Dig. 50,16,198 – in de betekenis van wat wij als moestuin zouden aanduiden.

42. Columella, *De re rustica*, 11,1,12; Plin., *Nat.Hist.* 18,76,330; Ap. Sidon. *Epist.* 2,9,1; Cicero, *De finibus* 5,14,40; Virgilius, *Elogae* 10,36. In de juridische bronnen vindt men deze woorden niet.

43. Zie de opgave in de *Thesaurus Linguae Latinae VI*, Leipzig 1936-1942, sub 'hortulanus'. In de juridische bronnen vindt men de *hortulanus* in enkele late keizerlijke verordeningen.

44. Cicero, *Ad fam.* 16,18,2.

45. Plin., *Nat.Hist.* 15,15,50.

46. Plin., *Nat.Hist.* 25,5,9; vgl. 17,26,122; M. Wellmann, *Antonius Castor*, Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft I*, Stuttgart 1894, col. 2615 (nr 45).

47. Nov. 80, cap. 5, pr.

onttrokken. Na zijn dood claimt de dochter op grond van de making ook de tuinslaven onder aanvoering van het argument dat haar vader de schenking in zijn testament niet bekrachtigd heeft. Wie staat sterker: de dochter of haar moeder? Papinianus geeft als zijn mening dat de latere wil van de vader, zoals deze kenbaar was in de schenking van de slaven, sterker is dan de eerdere wilsuiting, neergelegd in het testament.⁴⁸ De slaven blijven derhalve bij de moeder, aangezien door de vervreemding het legaat als herroepen mag worden beschouwd, los van de vraag of hier van een verboden – en dus nietige – schenking tussen echtgenoten sprake was. De schenking was op zichzelf een symptoom van zijn *voluntas mutata*: nu de erflater zijn wil zo duidelijk had gewijzigd, was de erfgenaam niets aan de dochter verschuldigd.⁴⁹

De dochter had overigens nog een geheel ander argument kunnen aanvoeren, zij het onder de omstandigheden van dit geval dan eveneens zonder succes. Zij had zich op het standpunt kunnen stellen dat de tuinslaven eigenlijk bij de tuin hoorden. Papinianus spreekt zich daarover expliciet uit blijkens een aanhaling bij zijn tijdgenoot Ulpianus: bij het legaat van een huis met alle goederen en rechten die daarbij horen – *omnia quae in domo sunt* – horen bijvoorbeeld niet ambachtslieden die ook elders inzetbaar zijn, maar wél slaven als portiers, kamerverzorgers, waterdragers en tuinlieden.⁵⁰ Hetzelfde geldt bij het legaat van het *instrumentum fundi*, d.w.z. het legaat van alle roerende zaken – bezielde en onbezielde – die dienen ter bewaring, bewerking en het economisch op peil houden van een perceel landbouwgrond, bosgrond, weidegrond, een jachtrevier of van een tuin. Afhankelijk van de functie van het betrokken perceel, kan dit *instrumentum* – dus werktuigen, gereedschappen, voorraden, trek- en lastdieren, slaven – van karakter en samenstelling verschillen. Ulpianus nu stelt vast dat tot het *instrumentum fundi* in ieder geval slaven als boswachters en tuinlieden behoren.⁵¹ Elders relativeert hij dit standpunt door mede te delen dat de omvang van het *instrumentum* per streek kan verschillen en dat het kan voorkomen dat ingeval op een goed onderhouden landgoed een siertuin aanwezig is, de tuinlieden onder het legaat van het

48. Pap. Dig. 34,4,24,1: *Pater hortos instructos filiae legavit: postea quaedam ex mancipiis horticorum uxori donavit. Sive donationes confirmavit sive non confirmavit, posterior voluntas filiae legato potior erit: sed etsi non valeat donatio, tamen minusse filiae legatum pater intellegitur.* Een analoog standpunt is te vinden in Pap. Dig. 33,7,3,1.

49. Scaev. Dig. 33,7,7,7 in fine.

50. Pap. bij Ulp. Dig. 33,7,12,42: *Idem respondit domo ita, ut instructa est, cum omni iure suo legata urbanam familiam, item artifices, quorum operae ceteris quoque praediis exhibebantur, legato non contineri: ostiarii autem, inquit, vel topiarii diaetarii aqurarii domni tantum desertientes continebuntur.*

51. Ulp. Dig. 33,7,17,2.

instrumentum vallen.⁵² Ook de jurist Paulus wijst op het bestaan van regionale verschillen bij de uitleg van wat wel en wat niet onder dit begrip valt.⁵³ En niet alleen bestond er in de geografisch zo verspreide landen binnen het Romeinse rijk een uiteenlopende praktijk, ook historisch valt met betrekking tot de horigheid van tuinslaven aan hun tuinpercelen nog een ontwikkelingsproces waar te nemen. Alfenus Varus, een laat-Republikeinse jurist, in wiens *Digesta* veelvuldig de meningen van zijn leermeester Servius Sulpicius Rufus worden geciteerd, neemt in diens voetspoor nog een afwijzend standpunt in: onder een generiek legaat van ‘alles wat voor het bebouwen van een perceel is gekocht en aangeschaft’ (*omnia quae praediorum colendorum causa empti parataque sunt*), waarbij het er in de eerste plaats gaat om het vermaakte perceel grond economisch goed en blijvend aan zijn bestemming te laten voldoen, valt niet de *topiarius*. De tuinman is er slechts, zo zegt hij, *ornandi causa*, omwille van de versiering van de tuin en niet ter vermeerdering van de opbrengst van de grond.⁵⁴ In de late Republiek lijkt de twee eeuwen later aanwijsbare binding van de hoveniers aan de door hen verzorgde tuin derhalve nog niet aanwezig te zijn.

De vraag of de tuinlieden al dan niet onder het legaat vielen, hing samen met de grotere waarde die deze ambachtslieden in het algemeen voor hun meesters hadden. Ook beschouwde de *topiarius* zelf zich als behorende tot een hogere klasse.⁵⁵ Dit gevoel van eigenwaarde werd mede bepaald door de hoge eisen die werden gesteld aan hun kennis van bloemen en planten, hun inzichten in het begeleiden en bijsturen van het groeiproces en hun technische ervaring in het onderhouden van de vaak uitgestrekte tuinen en parken, kennis en ervaring die van generatie op generatie werden doorgegeven.⁵⁶ Wie zich de moeite getroost het tiende boek van Columella's *De re rustica* te lezen, waar de *cultus horticorum* in al zijn facetten op elegante wijze in dichtvorm wordt bezongen, komt tot de overtuiging dat veel van de antieke *hortulani*, *topiarii* en hoe zij verder ook aangeduid mogen worden tenminste de evenknie waren van onze hedendaagse in het middelbaar en hoger landbouwon-

52. Ulp. Dig. 33,7,8,1: *Quibusdam in regionibus accedunt instrumento, si villa cultior est, veluti atrienses scoparii, si etiam viridaria sint, topiarii, si fundus saltus pastionesque habet, greges pecorum pastores saltuarii.*

53. Paul. Dig. 33,7,18,3 in fine.

54. Alf. Dig. 32,60,3: *Praediis legatis et quae eorum praediorum colendorum causa empti parataque essent, neque topiarium neque saltuarium legatum videri ait: topiarium enim ornandi, saltuarium autem tuendi et custodiendi fundi magis quam colendi paratum esse; vgl. L. de Sarlo, Alfenus Varus e i suoi Digesta, Milaan 1940, p. 210.*

55. Cicero, *Paradoxa stoicorum* 5,36.

56. CIL V, 5316 (inscriptie van een leerling voor zijn leermeester, de *topiarius* Fortunatus uit Como).

derwijs opgeleide hoveniers en tuinarchitecten, ook al was hun sociale plaats in de Romeinse samenleving zoals die van alle ambachtslieden een tamelijk geringe.⁵⁷

Nog eenmaal, helaas in een negatief beeld, duiken tuinlieden in de antieke rechtsbronnen op. In 538 vaardigt Justinianus een lange *constitutio* uit om een einde te maken aan de malafide praktijken waarover door eigenaren in Constantinopel die hun land voor tuinbouw verpachten, bij herhaling geklaagd is. De *hortulani* zijn, als gevolg van de trend naar corporatieve bindingen in de vierde en vijfde eeuw verenigd in een 'gilde', het *collegium hortulanorum*. In aanmerking genomen dat in de oudheid de overheid in het algemeen weinig bereidheid toonde om klachten uit de burgerij serieus te nemen of gehoor te geven aan petitie van belangengroeperingen, moeten de tuinlieden hun corporatieve macht wel bijzonder misbruikt hebben, dat het zover kwam dat de keizer aan de stadsprefect Longinus bevel gaf om orde op zaken te stellen. Op levendige wijze en minder geornamenteerd dan de literaire stijl van de zesde-eeuwse kanselarij-juristen zich in andere Novellae soms manifesteert, worden in de desbetreffende *constitutio* de kwalijke praktijken van de zich ongegeneerd bevoordelende *hortulani* uit de doeken gedaan. Bij het aangaan en beëindigen van een pachtovereenkomst werden vanuit het *collegium hortulanorum* uit eigen kring taxateurs benoemd om de verrekening tussen eigenaar en pachter vast te stellen. Bij het aangaan van de pacht werd de voorhanden zijnde beplanting laag getaxeerd, zodat de pachter daarvoor slechts een klein bedrag aan de verpachter behoefde te betalen. Na afloop van de pachttermijn veranderde dit in zijn tegendeel: de aangewezen taxateurs - derhalve collega's van de pachters! - joegen hun waardering voor de aanwezige beplanting drastisch op en lieten de eigenaar soms het zeszvoudige of meer van de werkelijke waarde aan de vertrekkende pachter betalen, waarbij het argument dat er bemest was, de prijs nog verder kon opdrijven. De taxateurs werden met de dag hebzuchtiger, omdat zij wisten dat zij straks bij het beëindigen van hun eigen pachtovereenkomst óók flink zouden kunnen incasseren. Bij een tweede, derde en volgende pachtrelatie kon zich deze praktijk herhalen, met als gevolg dat de eigenaar geleidelijk tot de bedelstaf werd gebracht.

Justinianus droeg de stadsprefect van de regio Constantinopel op een einde te maken aan deze praktijken. De tuin dient door de eigenaar van zijn pach-

57. In Azië daarentegen stonden tuinlieden in hoog aanzien: Cousin et Deschamps, *Bulletin de correspondance hellénique* 13 (1889), p. 529-542 (Brief van Darius, koning van Perzië aan zijn satraap, waarin hij deze kapiteltel de privileges van hoveniers niet te hebben gehonoreerd). Ook Corycus in Cilicië was beroemd om zijn tuincultuur, zoals blijkt uit referenties in de antieke literatuur: Virg., *Georg.* 4,125 e.v.; Mart., *Epigr.* 3,65,2; 8,14,1.

ter te worden terugverkregen in de staat waarin hij hem had afgegeven; taxaties dienden op beide momenten volgens dezelfde norm en op grondslag van de werkelijke waarde plaats te vinden. Kortom: eenheid van procedure bij aanvang en beëindiging van de pachtovereenkomst moest de eigenaar-verpachter tegen de hebzucht van de met elkaar samenspannende *hortulani* beschermen.⁵⁸

Het maatschappelijke perspectief voor de *hortulani* als blijktend uit de Romeinse bronnen, is vooral in de jongste tijd met grote snelheid veranderd. Maar echte beschermende regelingen, recentelijk gepaard gaande met het wettelijk verankeren van verhoogde kwaliteitseisen, zijn pas na de Tweede Wereldoorlog opgekomen; voor het eerst in de Wet economische mededinging, waar het beroep van tuin- en landschapsarchitect wordt aangewezen als een vrij beroep in de zin van de wet.⁵⁹ Voor het middelbaar en hoger landbouwonderwijs zijn tamelijk omstandig wettelijke voorschriften tot stand gekomen, krachtens welke degenen die het ontwerpen, aanleggen en onderhouden van tuinen tot hun professie beogen te maken, met vrij gedetailleerde kwaliteitseisen worden geconfronteerd.⁶⁰ De geleidelijke upgradering van het beroep van tuin- en landschapsarchitect vond zijn sluitstuk in een sedert lang noodzakelijke en, gezien de gestelde wettelijke beroepsvereisten, gerechtvaardigde beschermende wetgeving: in de Wet op de architectentitel 1987⁶¹ heeft, mede ter uitvoering van de richtlijn van 10 juni 1985 van de Raad van de Europese Gemeenschappen, de titel 'tuinarchitect' voor o.a. diegenen die met goed gevolg het doctoraal examen in de studierichting der landschapsarchitectuur aan de Landbouwniversiteit te Wageningen hebben afgelegd, en die zijn ingeschreven in het Register van tuin- en landschapsarchitectuur, een wettelijke bescherming gekregen.⁶²

58. Novelle 64; verkorte Latijnse versie in de *Epitome Iuliani* 58; Vgl. A.H.M. Jones, *History of the later Roman Empire (284-602) I*, Oxford 1964, p. 359; *II*, Oxford 1964, p. 845; F. de Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano II*, Bari z.j. [1971], p. 215 nt 3.

59. Wet Economische Mededinging 1956, art. 1a.

60. Besluit Middelbaar landbouwonderwijs, KB 12 februari 1985, S. 1985, 135, art. 2; 17 sub 2; 18 sub 3 en 5; 19; 22; Academisch Statuut, KB 23 juni 1988, S. 1988, 315 art. 304 sub 2. Zie ook het Vestigingsbesluit bloemenverkopers- en hoveniersbedrijven, KB 20 december 1962, S. 1962, 548, art. 12 sub c, b en j.

61. S. 1987, 347.

62. Wet op de Architectentitel 1987, in het bijzonder art. 11.

VI De tuin als object van legaat en fideicommiss

Moge het zo zijn dat tuinlieden in Rome vrijwel altijd in slavernij verkeerden of na manumissie de status van vrijgelatene hadden, over de feitelijke positie, over de vraag hoe zij behandeld werden, over de kwestie van hun arbeidsbelasting en werktijd weten wij niets. Erg veel illusies behoeven wij ons daarover niet te maken. Gemeten naar de omstandigheden van die tijd kunnen vele vrijgelatenen toch nog wel een relatief redelijk bestaan hebben geleid. Weliswaar waren zij hun voormalige meester en diens kinderen *obsequium et reverentia* verschuldigd en moesten zij werkzaamheden voor hen verrichten, maar er bestond toch ook een zorgplicht van de kant van de beschermheer (*patronus*).⁶³ Vele Romeinen hebben hun slaven bij testament of nog tijdens hun leven de vrijheid verleend, vele Romeinen ook deden schenkingen aan hun vrijgelatenen of begunstigen hen bij testament. Zo kwam het voor dat men huis en hof naliet aan de eigen vrijgelatenen. Dit geschiedde in het bijzonder in situaties, waarin de erflater ongehuwd was gebleven of zijn huwelijk kinderloos was gebleven. Dergelijke testamentaire beschikkingen passen in het kader van de bijzondere relatie die er bestond tussen vrijlater en vrijgelatene.

In de juridische literatuur vindt men hier en daar dan ook een erfrechtelijke kwestie, waarin de tuin een rol speelt. Cervidius Scaevola behandelt het geval van een erflater die in zijn testament bepaalde: 'Ik wil dat mijn huis met aanliggende tuin wordt afgegeven aan mijn vrijgelatenen'. Elders in het testament was, in strijd met deze duidelijke aanwijzing, een clause opgenomen ten gunste van de vrijgelatene Fortunius: 'Ik wil dat van mijn huis, dat ik aan mijn vrijgelatenen heb gegeven, door mijn erfgenaam het door mij bewoonde appartement en de daarmede verbonden proviandkamer aan mijn vrijgelatene Fortunius wordt afgegeven'. Naar aanleiding van deze contradictoire making was de vraag opgeworpen of het fideicommiss – want dat is het, en niet een legaat, zoals de tekst van de making suggereert – door de erfgenaam moest worden uitgevoerd. Deze stelde zich op het standpunt dat de erflater bij fideicommiss zijn huis en tuin aan al zijn vrijgelatenen had gegeven en dat deze wilsbeschikking voorrang diende te hebben boven het fideicommiss ten gunste van Fortunius. Scaevola steunde de erfgenaam in deze stellingname.⁶⁴

63. Daarover tot in detail W. Waldstein, *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven*, WiesbadenStuttgart 1986.

64. Scaev. Dig. 32,41,1. De tekst spreekt over *legare* en *praelegare*. De tekst van de wilsbeschikking doelt in beide bepalingen via het technische woordgebruik *volo* etc. op een fideicommiss. Zie over deze verwarring bij Scaevola P. Voci, *Diritto ereditario romano II*, Milaan 1963², pag. 234 noot 45.

Naast dit soort genereuze bevoordelingen komen we ook begunstingen van geringere omvang tegen. Zo kwam het ook voor dat men de opbrengst van een moestuin, die men voor een beperkte tijd gepacht had, bij legaat of fideicommiss vermaakte. Labeo beschreef een dergelijk geval in zijn Nagelaten oeuvre, dat door Iavolenus later werd bewerkt.⁶⁵ Iemand die van de overheid een lapje grond had gepacht voor eenvoudige tuinbouw, had voor de duur van de resterende pachttermijn – deze was meestal vijf jaar – de opbrengsten gelegateerd aan een zekere Aufidius. Om te voorkomen dat zijn laatste wilsbeschikking door enigerlei vormfout niet tot uitvoering zou komen, nam hij in zijn testament een tweetal formele legaten op, een *legatum per damnationem* en een *legatum sinendi modo*: ‘*Heres meus damnas esto dare conductionem eorum hortorum*’, ‘mijn erfgenaam zal verplicht zijn de pacht van die tuinen aan Aufidius te geven’, en ‘*Heres meus damnas est sinere Aufidium eos hortos uti et frui*’, ‘mijn erfgenaam zal verplicht zijn toe te laten dat Aufidius deze tuinen gebruikt en er de opbrengst van geniet’. Zozeer wenste de erflater zijn uiterste wilsbeschikking uitgevoerd te zien dat hij twee legaten opnam voor hetzelfde doel: Aufidius te bevrijden van het betalen van pacht alsmede hem de revenuen te doen houden. Daartoe was het *legatum sinendo modo*, dat immers tegelijk bevrijding van het betalen van de resterende pachtsom inhield, voldoende geweest.⁶⁶ Het damnatielegaat met zijn generale werking is als een extra zekerheid opgenomen, een praktijk die ook na het op gelijkshakeling der legaten gerichte *senatusconsultum Neronianum*⁶⁷ nog veelvuldig is voorgekomen. Aan het legaat ten behoeve van Aufidius wordt dan ook de ruimst mogelijke uitleg gegeven: bevrijding van betaling van de resterende pachtsom alsmede het recht de opbrengsten tot het einde van de pachttermijn te genieten.⁶⁸

65. Labeo-Iav. Dig. 32,30,1: *Qui hortos publicos a re publica conductos habebat, eorum hortorum fructus usque ad lustrum, quo conducti essent, Aufidio legaverat et heredem eam conductionem eorum hortorum ei dare damnaverat sinereque uti eum et frui. Respondi heredem teneri sinere frui: hoc amplius heredem mercedem quoque hortorum rei publicae praestaturum*; vgl. G. Grosso, *I legati nel diritto romano*, Turijn 1962², p. 94.

66. Zie enkele andere voorbeelden bij Scaev. Dig. 34,3,28,2, (*legatum per vindicationem*, herhaald als *legatum per damnationem* en als *clausula fideicommissaria*). Maec. Dig. 32,95 (*legatum per damnationem* en *clausula fideicommissaria*) en de op tuinen betrekking hebbende casus van Scaev. Dig. 32,40,1 (*heredis institutio* met een *clausula generalis*, waarin de erflater *heredum fidei committebat uti darent restituerent unicuique quidquid ei legasset*: formulering ex Scaev. Dig. 34,3,28,2).

67. Vgl. Paul. Dig. 34,3,16.

68. Hierover Kaser (nt 31), p. 745-746.

VII Erfrechtelijke interpretatieproblemen

Zowel de bijna uitzinnige casuïstiek in de Digesten als vele honderden inscripties leggen nog getuigenis af van het grote belang dat de gemiddelde Romein aan het maken van een testament hechtte. Daarin kwam het tot gedetailleerde wilsbeschikkingen, zeker in de gevallen dat er enig vermogen aanwezig was. Daarvan profiteerden niet alleen de naaste familieleden, maar ook vrienden, vrijgelatenen, slaven en veelvuldig ook overheidspersonen, bijv. de keizer, of publieke organen, bijv. de gemeente waarin men woonachtig was geweest. Onder deze legaten en fideicommissen die men, na het tijdelijke met het eeuwige verwisseld te hebben, gaarne tot uitvoering zag komen, bevonden er zich ook vele die tuinen tot object hadden. Zo had de blijspeldichter Terentius in de tweede eeuw v. Chr. al twintig *iugera* aan tuinen aan de Via Appia, gelegen in de buurt van de tempel van Mars; hij liet deze gronden bij legaat na aan zijn dochter.⁶⁹ Meestal zal er bij de uitkering van deze makingen geen probleem zijn geweest; maar vaak deden zich natuurlijk ook interpretatiekwesties voor. Vallen bijv. onder een *legatum penus urbana*, het legaat van alle levensmiddelen, voedsel en drank die men in de stad heeft, ook de voorraden die zich buiten Rome in de tegen de stad aan liggende tuinen bevinden? Ja, zegt Paulus.⁷⁰ Zo was er naar Romeins recht geen bezwaar om bij *legatum per damnationem* over de zaak van een ander te beschikken. De erfgenaam diende dan zijn uiterste best te doen een dergelijke zaak van de betrokken eigenaar te kopen en na verkrijging aan de legataris uit te keren. Lukte dit niet, dan kon de vervangende waarde in geld worden betaald.⁷¹ Toch hadden dergelijke makingen ook hun grens: vermaakte men bijvoorbeeld de *Horti Sallustiani*, een door de schrijver Sallustius na 46 v. Chr. aangelegd omvangrijk tuinencomplex dat honderd jaar later, vanaf keizer Nero tot navijnsbaar in de vierde eeuw, aan de Romeinse keizers toebehoorde, dan werd men geacht krankzinnig te zijn⁷², aangezien het hier om zaken *extra commercium* ging,

69. Suet., *De poetis. Vita Terentii* 5 (ed. Reiff, p. 33): *hortulos xx iugerum via Appia ad Martis*.

70. Paul. Dig. 33,9,4,5; vgl. *Voci* II (nt 64) p. 286 nt 70.

71. Gai. *Inst.* 2,196; 202; 262; Ulp. *Epit.* 24,7 e.v.; Gai. Dig. 32,14,2; Labeo-lav. Dig. 32,30,6 en 35,2,61; Ulp. Dig. 30,71,3; details bij Kaser I (nt 31), p. 749.

72. Ulp. Dig. 30,39,8: *Si vero Sallustianos hortos, qui sunt Augusti, vel fundum Albanum, qui principalibus usibus deservit, legaverit quis, furiosi est talia legata testamento adscribere*; Over de *horti Sallustiani*, gelegen ten zuidoosten van de Pincio zie P. Grimal (nt 5), blz. 135-138.

zaken waarvan het aan ieder zinnig mens bekend was dat zij geen voorwerp van dit soort beschikkingen konden zijn.

Verschillende interpretatiekwesties hebben betrekking op de *hortus instructus*, de tuin met toebehoren. Wat valt wel en wat niet onder dit toebehooren? Vallen bijvoorbeeld ook de wijnen eronder die de eigenaar daar in voorraad heeft om er prettiger te kunnen verblijven en gasten te ontvangen. In dit geval wel, zegt Ulpianus, die dit natuurlijk een grensgeval acht; men kan er overigens over twisten of amphoren wijn nu werkelijk zo sterk deel uitmaken van een *hortus instructus* dat zij onder het legaat vallen, zelfs wanneer het gaat om een op aangenaam verpozen gerichte luthof. Is de tuin alleen maar gebruikt als een bevoorradings- of opslagplaats, dan vallen de daar gebrachte zaken er niet onder.⁷³ Maar betreft het een fideicommiss van een huis met het erbij behorende huisraad dat de erflater, met het oog op zijn vertrek naar de provincie die hij als gouverneur zou gaan besturen, naar zijn tuinen had gebracht om het daar veilig op te slaan, dan kan dit door de begunstigde natuurlijk wél met succes worden opgeëist.⁷⁴ Onder het legaat van een *hortus instructus* vallen volgens Papinianus en Ulpianus echter niet de 'zilveren voorwerpen voor typisch vrouwelijk gebruik', zelfs al was dat zilver daar aanwezig

→ Aan dit zich uitbreidende tuinencomplex waren vaste tuinslaven verbonden, zoals inscripties getuigen: CIL VI, 8670: *Dama Caesaris ex hortis Sallusti ab horto novu*, de keizerlijke slaaf Dama, van de tuinen van Sallustius, belast met de nieuwe tuin; CIL VI, 8671 (arts verbonden aan de *horti Sallustiani*). Het in Ulp. Dig. 30,39,8 genoemde *fundus Albanus*, bestemd voor keizerlijk gebruik, wordt ook genoemd in Cicero, *Ad Att.* 7,5; *Ad Quint. fr.* 5,13,40.

73. Pap. bij Ulp. Dig. 33,7,12,39: *Idem respondit instructis hortis legatis etiam vina, quae ibi fuerint, quo dominus esset instructor, contineri: aliud esse, si horrea ibi babuit, unde instruebatur vel in urbe vel in aliis praediis*. Zie voor het begrip *vinum*, dat Ulpianus in dit fragment gebruikt, zijn extensieve interpretatie in Dig. 33,6,9,pr.; hierbij Voci II (nt 64), p. 287.

74. Pap. bij Ulp. Dig. 33,7,12,40: *Idem respondit domo per fideicommissum relicta cum suppellectili Claudio Hieronymiano clarissimo viro ab Umbrio Primo et mensas et ceteram suppellectilem, quam in hortis pater familias in proconsulatum profecturus contulerat, ut tutiore loco essent, contineri*. Hierbij Voci II (nt 64), p. 275 nt 27. Overigens lijkt er, gezien de aan deze tekst voorafgaande passage, veel voor te pleiten om *hortis* in dit fragment te emenderen tot *horreis*; juridisch-inhoudelijk blijft het advies van Papinianus dan overigens ongewijzigd. Claudius Hieronymianus, aan wie Papinianus zijn advies uitbracht, is mogelijk dezelfde als de gouverneur van Cappadocië, L. Claudius Hieronymianus; over hem bericht Tertullianus, *Ad Scap.* 3, dat hij, ondanks het feit dat hij een christenhater was, toch bijna in het christelijk geloof overleed: zie E. Groag – A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani II*, Berlijn-Leipzig 1936 (herdruk 1958), p. 206 (nr 888).

om de tuin en het daarin gelegen woonverblijf beter aan zijn bestemming te doen beantwoorden⁷⁵: de speciale beschikking met betrekking tot het zilver gaat boven het generieke legaat van de toegeruste tuin.

VIII De tuin als object van schenking

Juridische en epigrafische bronnen⁷⁶ vermelden derhalve met een zekere frequentie de tuin als object van erfrechtelijke bevoordelingen. De juristen hebben geen enkele moeite met het vermaken van tuinen en leggen steeds een accent op exegetische vraagstellingen rondom dit soort beschikkingen. Overgang van tuinen en parken krachtens erfstelling, legaat of fideicommiss werd als gewoon beschouwd in de samenleving, niet in de laatste plaats omdat het veelal om bloemen- of moestuinen ging. De revenuen van deze percelen konden door de eigenaar via de lokale markt te gelde worden gemaakt.⁷⁷ Veel minder horen wij over vrijgevigheid bij leven van de tuineigenaar.⁷⁸ De juristen reppen hierover nergens, zodat de conclusie gerechtvaardigd lijkt dat schenking van tuinen, parken e.d. niet tot de orde van de dag zal hebben behoord. Wel is in de 17e eeuw in Rome bij de Porta Labicana een inscriptie gevonden, waarin onder een samenstel van voorwaarden de materiële schenking van een tuinencomplex is vastgelegd.⁷⁹ Het gaat in dit geval niet om een wetenschappelijke verhandeling, maar om een uit de dagelijkse praktijk van de tweede of derde eeuw in Rome overgeleverde documentering van hetgeen materieel een schenkingshandeling was. Als schenker ontmoeten wij T. Flavius Syntrophus, die de volgende akte liet opstellen:

75. Pap. bij Ulp. Dig. 33,7,12,47: *Idem Papinianus libro septimo responsorum ait: instructis hortis filio legatis mater argentum muliebre filiae legaverat: respondit etiam id argentum muliebre, quod in hortis habuit, ut ibi esset instructor, ad filiam pertinere.*
76. Zie bijv. de testamenten van Iunia Libertas en van Pompeia Mousa betreffende een cepotaaf, afgedrukt bij F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milaan 1963, p. 240-241 resp. p. 199-200.
77. Varro, *De re rustica* 1,16,3; Columella, *De re rustica*, 10,294-311.
78. De schenking door P. Aelius Appollinaris van tuinen aan de *collegia Praenestinae civitatis*, uitgebreid verwoord in een inscriptie uit het midden van de vierde eeuw, was materieel de uitvoering van de uiterste wil van zijn op jonge leeftijd overleden zoon: tekst in V. Arangio-Ruiz, *Fontes iuris romani antejustiniani III*, Florence 1943, nr 43; hierover G. Gatti, *Di una antica iscrizione recentemente scoperta in Palestrina*, Studi e Documenti di storia e diritto 23 (1902), p. 77-88.
79. CIL VI, 10239; de tekst is afgedrukt naar FIRA III (nr 78), nr 94; als commentaar op de gehele tekst is nog steeds bruikbaar Ph.E. Huschke, *T. Flavi Syntrophii donationis instrumentum ineditum*, Breslau 1838.

T. Flavius Syntrophus, priusquam hortulos Epagathianos Dadu[chianos --ianosque] cum aedificio et uineis maceria clusis, ita uti instructi sunt, qui sunt uia Labic[ana inter miliarium II et III] euntibus ab urbe parte laeua ad uiam, Aithale liberto suo mancipio daret, tes[atus est se in hanc condi]cionem mancipare, ut infra scriptum est:

Si tibi hortos Epagathianos Dad[uchianos -- ianosque], qu[ibus] d[e] agitur, q[ui] s[upra] s[cripti] s[unt], mancipio dederō uacuamque possessionem tradidero, tum per te nō[n] fieri factumue iri neque] per heredem tuum eumue, ad quem ea res q[ua] d[e] a[gitur] pertinet pertinebit, quo minus ii bo[rti] aedificiumue sit com[m]une tibi cum conlibertis tuis utriusque sexus, qui a me testamento codicillis[ue] honorati erunt, cumque iis fru[ar]is, parique portione inter uos reditum eius custodiat is ita, ut die parentali [meo, item XI k(al.) Apr(iles) die uiola]tionis, item XII k(al.) Iunias die rosationis, item III k(alendas) Ianuar. die natali meo, cu[m] mortuus ero, tum ut] quisque uestrum uiuet, quiue ex uobis geniti erunt, aut a quo uestrum quis ma[n]missus erit, ad quem unum] pluresue portio similiter huius loci aedificiue pertinebit, id ex formula su[pra] scripta diuidatis: et si quis] ibi inhabitare uoluerit, ex communi omnium consensu maiorisue partis [eorum qui uiuent id ei liceat]: quae autem membra aedificiū uacabunt, in reditu sint ita, ut huic uolunta[ti] parentes, deducta summa] impensae et quod ad tutelam aedifici opus erit, quod reliquom erit, inter u[os] diuidatis, et sic horti cum aedi]ficis instrumentoque omni, quod die mortis meae ibi habuero, usui uestro [deseruiant quamdiu uiuetis]: quiue ex uobis nouissimus morietur eodem modo testamento suo [caueat ut horti s[upra] s[cripti] per eos q[ui] s[upra] s[cripti] s[unt], quiue] ex iis prognati erint, aequaliter in familia < < m > > nominis mei permanea[nt] eodemque semper iure sint. Et] ab hac re promissioneque dolus malus cuius uestrum, de quibus agitur, a[bsit]. Si aduersus ea f[actum] erit, q[uan]ti e[st] r[es] e[rit].] tantam pecuniam dari, et amplius poenae nomine [sestertium] L m[ilia] n[ummum] stipulatu[s] est T. Flavius Syntrophus], sponpondit T. Flavius Aithales libertus.

Tum hortulos cum aedificio e[st] uineis maceria clusis, ita ut] empti sunt, et quae postea iis accesserunt, mancipio accepit T. Flavius Aitha[les] de T. Flauio Syntropho (sestertio) n[umm]o I], libripende Ti. Claudio Phileto, antestatus est T. Flauium Theopom[pum].

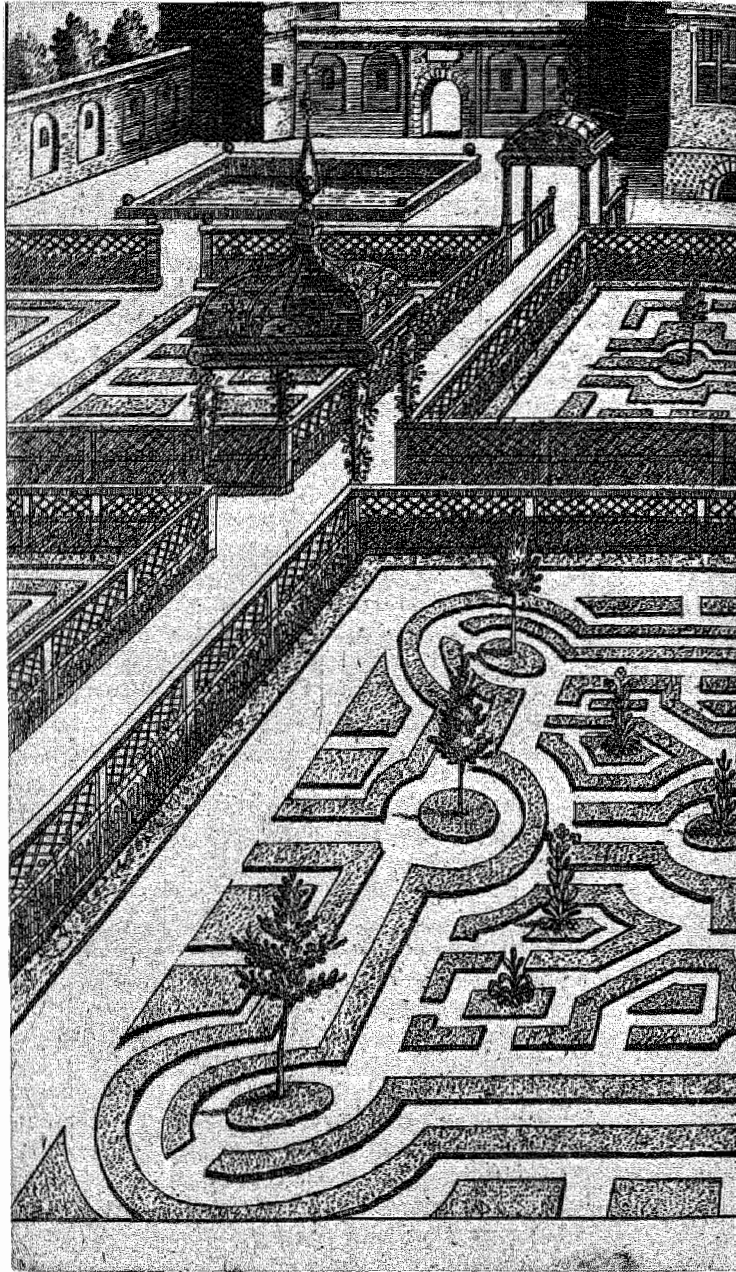
Et in uacuam possessionem horto]rum, q[ui] s[upra] s[cripti] s[unt], ex causa supra scripta ire aut mittere iussit. T. Flavius Sy[ntrophus] T. Flauium Aithalem, seque] inde excessisse desissequē possidere < < que > > dixit, salua uolu[ntate] si qua ossa deinceps supra dictis] hortis inferri consacrariue uoluerit.

Act[um] III [...]-s M[art]ias) -- cos.]. M. Clodi Saturnini, A. Cascelli Doryphori, T. Flauii Pii, T. St[ati]l[i]i, T. Flauii Theopompi], Ti. Claudi Phile[ti].

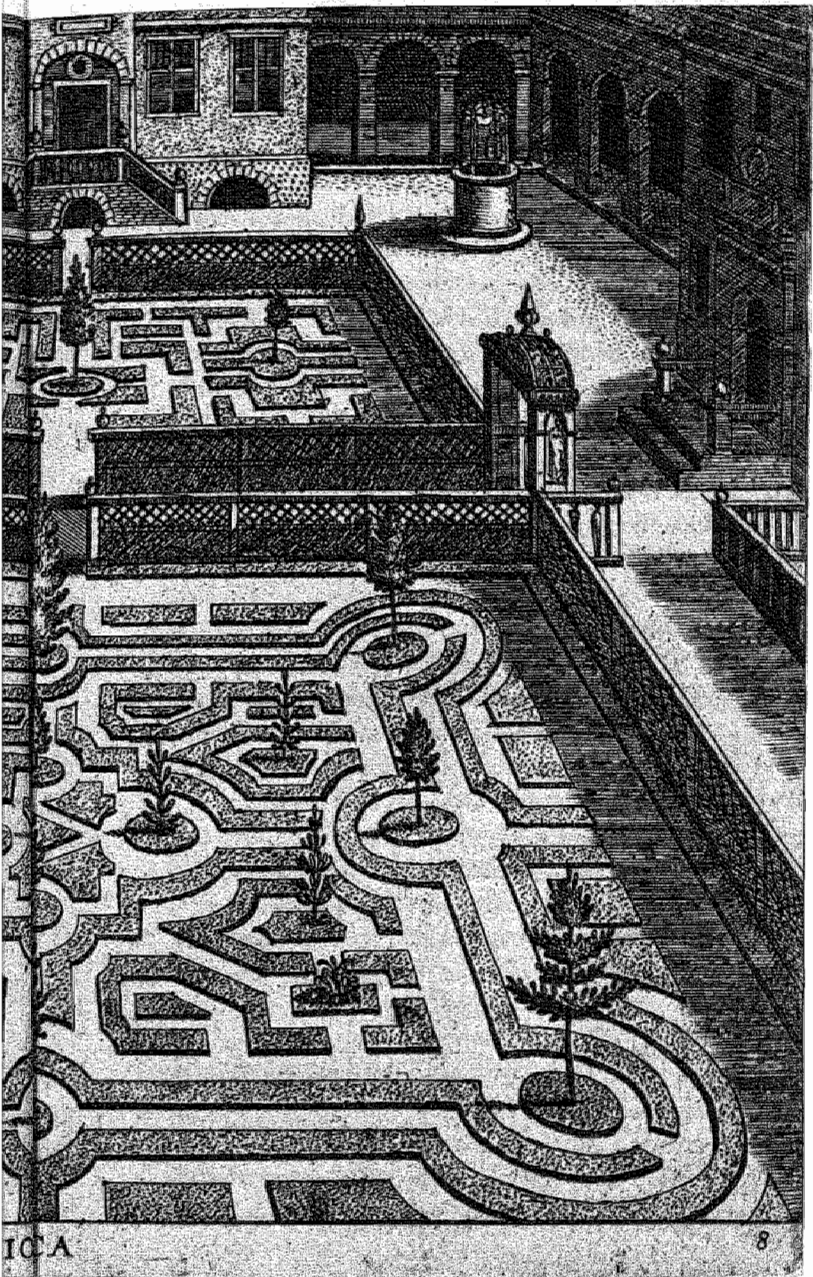
[I.] T. Flavius Syntrophus heeft zijn Epagathiaanse, Daduchiaanse en ...aanse tuintjes met gebouw en de wijngaarden binnen de omheining, in de toestand waarin ze zich bevonden, door *mancipatio* overgedragen aan zijn vrijgelatene Aithales. De goederen zijn gelegen tussen de tweede en derde mijlsteen van de via Labicana, meteen aan de weg, voor wie uit de stad komt aan de linkerkant. Vóór de *mancipatio* heeft hij verklaard dat daarop de volgende voorwaarden van toepassing zijn.

[II.] Als ik u de onderhavige Epagathiaanse, Daduchiaanse en ...aanse tuinen die hierboven aangeduid zijn, door *mancipatio* overdraag en u het ongestoord bezit

- verschaf, dan zullen u, uw erfgenaam of anderen aan wie de onderhavige goederen zullen toebehoren, nu en in de toekomst de volgende bepalingen in acht nemen.
- [1.] De genoemde tuinen en het gebouw zullen gemeenschappelijk toebehoren aan u en aan uw mede-vrijgelatenen van beider geslacht die door mij bij testament of codicil vrijgelaten zullen zijn.
 - [2.] Met hen zult u de vruchten trekken en u zult de opbrengst bewaren om die, wanneer ik overleden ben, in gelijke porties te verdelen op de Parentalia, op de viooltjesdag (22 maart), op de rozendag (21 mei) en op mijn verjaardag (30 december).
 - [3.] De verdeling zal plaatsvinden tussen diegenen van u die dan in leven zijn of uw nakomelingen, of degenen die door u vrijgelaten zijn. Aan diegene of diegenen zal evenzo een evenredig deel toebehoren van de grond en het gebouw, volgens dezelfde verdeelsleutel.
 - [4.] Indien iemand het gebouw wenst te bewonen is dat toegestaan als het gebeurt met instemming van allen of van de meerderheid van degenen die dan in leven zijn.
 - [5.] Indien u gehoor geeft aan deze wens zullen de gedeelten van het gebouw die leeg zijn deel uitmaken van de opbrengst, op zodanige wijze dat de opbrengst verminderd wordt met de algemene kosten en de kosten voor onderhoud van het gebouw. Het restant zult u onderling verdelen.
 - [6.] Zo zullen de tuinen met gebouwen en alle toebehoren die ik op de dag van mijn dood heb, u tot nut zijn zolang als u leeft.
 - [7.] Wie van u als laatste overlijdt, moet op dezelfde wijze in zijn testament bepalen dat de aangeduide tuinen via de aangeduide personen of via hun nakomelingen op gelijke wijze met mijn familienaam verbonden blijven, steeds volgens dezelfde bepalingen.
 - [8.] U allen die hierbij betrokken zijt, zult zich in uw toezegging in deze zaak onthouden van bedrog.
 - [9.] Voor het geval dat in strijd wordt gehandeld met deze bepalingen heeft T. Flavius Syntrophus vormelijk bedongen dat er zoveel betaald zal worden als de schade groot zal zijn, en bovendien een bedrag van 50.000 sestertiën bij wijze van boete. Zijn vrijgelatene T. Flavius Aithales heeft dit vormelijk toegezegd.
- [III.] Vervolgens heeft T. Flavius Aithales van T. Flavius Syntrophus de tuintjes met het gebouw en de wijngaarden binnen de omheining verkregen voor 1 sestertie, in de toestand waarin zij zich bevonden ten tijde van de aankoop, met hetgeen er later bijgekomen is. Hij had als getuige meegenomen T. Flavius Theopompus. Weegschaalhouder was T. Claudius Philetus.
- [IV.] Op de aangeduide grond heeft T. Flavius Syntrophus T. Flavius Aithales opgedragen om zich in het ongestoord bezit te stellen van de aangeduide tuinen. Hij heeft verklaard dat zij hem ontvallen zijn en dat hij opgehouden heeft te bezitten, onder voorbehoud van de mogelijkheid dat zijn beenderen in de aangeduide tuinen worden begraven en gewijd.
- [V.] Opgemaakt op ... maart, onder het consulaat van ..., in het bijzijn van M. Clodius Saturninus, A. Cascellius Doryphorus, T. Flavius Pius, T. St..., T. Flavius Theopompus, T. Claudius Philetus.

Ambulationes en *gestationes* in een architectonische tuin naar de door Vitruvius geïnspireerde renaissancevisie van Hans Vredeman de Vries (1525 ca. 1605).

De akte spreekt inhoudelijk voor zichzelf, maar vraagt op enkele plaatsen toch om nader commentaar. Syntrophus, overigens gezien zijn naam een vrijgelatene, gedraagt zich typisch als een Romein. Ten einde zijn nagedachtenis levend te houden, draagt hij zijn tuintjes (*hortuli*) in de directe nabijheid van Rome om niet over door een vormelijke leveringshandeling (*mancipatio*) aan zijn vrijgelatene Aithales, onder de gehoudenheid na zijn dood een aantal personen die tijdens het opstellen van de akte nog in slavernij bij hem verkeerden daarin te laten delen. Wellicht is hij ongehuwd; in ieder geval heeft hij geen kinderen. Erg groots komt Syntrophus in ieder geval niet over, niet alleen niet wegens de egocentrische voorwaarden waaronder de overdracht plaatsvindt, maar ook omdat het ernaar uitziet dat hij wel gedwongen moet zijn geweest Aithales met het oog op deze transactie eerst vrij te laten, bijv. door *manumissio vindicta*. Alle andere begunstigden blijven tijdens zijn leven in slavernij en slechts degenen die hij bij testament of codicil in vrijheid zal stellen, zullen na zijn dood van zijn vrijgevigheid kunnen genieten. Neemt men aan dat alle slaven van de vrijgevigheid en de intenties van hun dominus geweten hebben, zouden zij dan misschien nog harder voor hem hebben gezwoegd?

En Aithales? Als vrijgelatene had hij geen sterke positie: Syntrophus kon altijd zijn wil veranderen en de schenking ongedaan maken op grond van zijn patronaatsrecht.⁸⁰ Verraadt niet ook de acte zelf onbedoeld deze achterliggende mogelijkheid, waar geschreven is: 'de tuinen, gebouwen en alle toebehoren die ik (!) op de dag van mijn dood heb' (II, 6). De pressie op Aithales en de nog in slavernij verkerende voorwaardelijk begunstigden om het beste beentje voor te zetten moet groot geweest zijn.

Het gaat om *hortuli* met een opstal die als woning diende alsmede met omheinde wijngaarden, derhalve om wat wij moestuinen zouden noemen en niet om architectonische siertuinen. De oorkonde spreekt bovendien over venuen van het land; daarmee is de siertuin dus uitgesloten. Het eerste probleem van praktische aard dat zich voordeed, was het opnemen van een goede beschrijving van de ligging van de tuinen (sub I). Een kadaster was er in Rome niet, zodat veel afhing van een goede omschrijving van de situatie. De juristen hebben in hun werken aan deze problematiek ook aandacht geschonken, aangezien het voor de leveringsplicht uit hoofde van koop, schenking of een andere titel, ondubbelzinnig diende vast te staan welke percelen geleverd moesten worden. Objectieve ruimtelijke aanwijsbaarheid was vereist, wilde men problemen bij de levering, de in bezit neming, de verjaring of het nader-

hand vestigen van beperkte zakelijke rechten op het perceel voorkomen.⁸¹ In de aanhef is de ligging dan ook zorgvuldig en exact gedetermineerd; ook wordt gesproken van omheinde gronden⁸² en *hortuli*, dus typische tuinpercelen. Aangegeven wordt voorts dat Syntrophus vóór (*priusquam*) de overdracht door *mancipatio* in vormelijke bewoordingen heeft aangegeven onder welke voorwaarden de schenking plaats vindt.⁸³ Dit is de *nuncupatio*, die voorafging aan de vormelijke levering door *mancipatio*. Het gaat in de oorkonde om een fraai voorbeeld van een schriftelijk vastgelegde *mancipatio*: na de aanhef zijn nadere bepalingen (sub II: de *leges mancipio dictae*) opgenomen. In III wordt vastgelegd dat de *mancipatio* tegen symbolische prijsbetaling van 1 sestertie heeft plaatsgevonden. In IV vindt men dan een verklaring omtrent de in bezitstelling en een voorbehoud voor de ter aardebestelling van het stoffelijk overschot van de schenker; in V een opsomming van de getuigen. De *leges mancipio dictae* zijn gegoten in de vorm van een zelfstandige *stipulatio*, en vervolgens vastgelegd in de akte die van de *mancipatio* is opgemaakt: de laatste passage onder II,9 waar het juridisch-technische vormelijke woorden paar *stipulari* – *spondere* wordt gebruikt, levert hiertoe onweerlegbaar bewijs en illustreert hoe in de praktijk tot diep in de periode van het klassieke recht de *stipulatio* en de *mancipatio*, beide streng vormelijke rechtshandelingen naar ius civile, in samenhang werden gebruikt.⁸⁴ Zoals ook in andere *mancipatio*-oorkonden gebruikelijk, wordt de weegschaalhouder (*libripens*) bij name genoemd in het ‘verslag’ van de *mancipatio* zelf (sub III). Het vereiste aantal getuigen wordt met één persoon overschreden (V).

Het interessantst zijn de *leges mancipio dictae*, de voorwaarden waaronder de schenking plaats vindt en die afgesloten worden met een zelfstandige *stipulatio poenae*. Hoewel zij duidelijk zijn geformuleerd en aan de intentie van de schenker niet getwijfeld kan worden, blijven er strikt juridisch wel enige onzekerheden. Evenals bij andere schenkingen of makingen, waarbij de schenker c.q. erflater probeerde om over het graf heen te regeren en zijn naam voor

-
81. Paul. Dig. 41,2,3,1-2; Pomp. Dig. 41,2,26. Voor probleemgevallen zie bijv. Scaev. Dig. 19,1,48; Paul. Dig. 19,1,42.
82. *Maceria clusis*; *maceria circumclausum*; *maceria cinctus* etc.: deze vaste uitdrukkingen worden veel gebruikt: CIL V, 3202; VI, 13823; 22437; 23090; X, 6069; XIV, 3340; 3797. Zie voor exacte omschrijvingen van percelen grond bijv. nog de *Donatio Iuliae Monimes* (FIRA III, nr 93), r. 1-6; *Donatio Statae Irenes* (FIRA III, nr 95), r. 17; *Emptio domus* (FIRA III, nr 90), r. 1-6; *Donatio Flavii Syntrophii* r. 1-4; *Legatum Iuliae Libertas* r. 2 (ed. G. Calza, *Epigraphica* 1939, p. 160 e.v.).
83. Vgl. hierbij de opmerkingen van J.G. Wolf, *Causa stipulationis*, Keulen-Wenen 1970, p. 147 nt 93.
84. A. Pernice, *Labo. Römisches Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit III*, Halle 1895, p. 146-150.

vergetelheid te behoeden⁸⁵, creëert ook deze weldoener een regiem met een wankel evenwicht, dat het na zijn dood vooral zal moeten hebben van uitvoering te goeder trouw. In de eerste plaats legt hij Aithales – en zijn erfgenaam en ‘alwie de zaak aangaat of zal aangaan’⁸⁶ (sub II aanhef) – op diegenen van zijn mannelijke en vrouwelijke slaven die hij bij testament of codicil zal hebben vrijgelaten, te laten delen in de eigendom van zijn tuinen. Die mede-eigendom zal derhalve te zijner tijd nog gevestigd moeten worden, wellicht door *stipulatio* en *mancipatio* onder dezelfde voorwaarden als geformuleerd in de onderhavige acte, na de dood van Syntrophus. Vervolgens krijgen de begunstigden een aantal bevoegdheden (sub II, 2-6) toebedeeld: gezamenlijk hebben zij het recht de vruchten en opbrengsten te genieten, die zij pondspondsgewijze onder elkaar moeten verdelen. Hoewel er een volgorde wordt genoemd in II,3 – de door Syntrophus vrijgelatenen, dan hun kinderen en pas dan hun vrijgelatenen – vindt verdeling naar evenredigheid plaats, ongeacht status en graad. Bewoning van het huis is toegestaan bij unanieme instemming van alle belanghebbenden en, zo deze niet verkregen wordt, bij meerderheidsbesluit. Deze bewoning wordt meeberekend in de opbrengst, vanzelfsprekend onder aftrek van het kostenbestanddeel voor onderhoud en het oogsten van de vruchten. In II,7 komt de neiging van Syntrophus zijn nagedachtenis niet in vergetelheid te doen geraken nog eens onverholten en verder reikend dan rechtens mogelijk was, naar voren: de laatstlevende van de nakomelingen van zijn vrijgelatenen moet in zijn testament de naam van de oorspronkelijke weldoener bewaren en de goederen onder dezelfde bepalingen vermaken. Hier is het leven sterker geweest dan de leer: een dergelijke opdracht had naar Romeins recht geen enkele rechtskracht: meer dan een morele gehoudenheid kon in deze beschikking niet gelegen zijn. De jurist die voor Syntrophus de acte heeft opgesteld, zal wel met een schouderophalen aan diens vurige wens gehoor hebben gegeven in het besef dat de praktijk aan het geschrevene te zijner tijd ieder gewicht wel zou ontnemen. Deze instructie roept reminiscenties op aan de vele vervreemdingsverboden, die erflaters op hun grafmonumenten

85. Dit type beschikking kwam veelvuldig voor in testamenten, zie bijv. Paul. Dig. 31,88,6; Paul. Dig. 31,87,2. Tal van testamentsoorkonden, waarin de erflater zich aan de vergetelheid probeerde te onttrekken, bleven bewaard, zie bijv. het *Testamentum civis Romani Gallicae nationis*, *FIRA III* (nr 78) nr 49; het *Testamentum P. Dasumii Tusci nobilis viri*, *FIRA III* (nr 78) nr 48 (tekst met vertaling ook in J.E. Spruit, *Textus iuris romani*, Deventer 1977², p. 211-218).

86. *Is ad quem ea res pertinet pertinebit*, d.w.z. iedereen die onder algemene titel rechtsopvolger wordt, vgl. Paul. Dig. 50,16,70; Mod. Dig. 44,7,53,1. Men vindt deze passage vrij vaak, zie bijv. Ulp. Dig. 3,3,33,3; Ulp. Dig. 3,3,39,1-2; Paul. Dig. 45,1,126,2; Iul. Dig. 46,8,22,7.

lieten inscriberen en die zich in vele gevallen ook tot de tuinen waarin hun tomben gelegen waren uitstrekten.⁸⁷

Flavius Syntrophus zal zich wel hebben gerealiseerd dat er voor schending van zijn statuut tal van mogelijkheden waren. Niet voor niets neemt hij dan ook in III,8 een *clausula doli*, versterkt door een schadevergoedingsplicht voor *quanti ea res est* plus een zelfstandig boetebeding op: *ab hac re promissionaeque dolus malus cuius vestrum, de quibus agitur, absit*, ten aanzien van deze aangelegenheid en deze belofte zal bedrog bij ieder van u die deze zaak aangaat, afwezig zijn. Zowel de ontvanger Aithales als zijn erfgenamen als ook alle begunstigde vrijgelatenen met wie eerstgenoemde van de tuinen met toebehoren zal mogen genieten, dienen zich van arglistige interpretaties en onbehoorlijk gedrag te onthouden. Deze clause werd vooral vaak in testamenten opgenomen ten einde uitleg in een richting die contrair was aan de bedoelingen van de erflater te voorkomen.⁸⁸ Bij rechtshandelingen onder de levenden verschijnt de clause nog al eens in stipulaties.⁸⁹ Voor Aithales betekent de acceptatie van deze clause niet alleen dat hij en zijn rechtsopvolgers onder algemene titel zich van doleus gedrag moeten onthouden, maar ook een actieve zorgplicht⁹⁰ ervoor te waken dat derden geen inbreuk zouden maken op het samenstel van rechten en verplichtingen dat Syntrophus in het leven had geroepen. Naast een schadevergoeding voor *quanti ea res erit* is er, om kortsluiting van alle discussies te voorkomen, in een stipulatie nog eens een bedrag van 50.000 sestertiën als vaste boete opgenomen⁹¹, dat door de erfgenamen van Flavius Syntrophus bij schending van ieder van de opgenomen voorwaarden zou kunnen worden ingevorderd, zonder dat daardoor de actie zou worden geconsumeerd. Dit had het tot gevolg dat, waar Aithales zich bij zijn vormelijke toezegging sterk maakt voor zijn toekomstige medevrijgelate-

87. Enkele zijn opgenomen in FIRA III (nt 78), nr 81 e t/m g; uitgebreid F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milaan 1963, p. 106-112.

88. Zie bijv. het testament van G. Longinus Castor, FIRA III (nt 78), nr 50 en het testament van Antonius Silvanus, FIRA III (nt 78), nr 47 (tekst en vertaling ook in J.E. Spruit, *Textus iuris romani*, Deventer 1977², p. 207-210; 1987³, p. 275-278). Zie M. Amelotti, *Il testamento romano attraverso le prassi documentale I. Le forme classiche di testamento*, Florence 1966, p. 163-165.

89. O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, Leipzig 1927³, p. 524; 532; 536; 537; 539; 541; 549, 552. Zie H. Coing, *Die clausula doli im klassischen Recht*, Festschrift Fr. Schulz I, Weimar 1951, p. 97-124.

90. Vgl. de opmerkingen over deze gewoonte bij Ven., Dig. 46,5,11 alsmede in Inst. 3,15,7. Het bedrag van 50.000 sestertiën was gebruikelijk: Pap. Dig. 45,1,85,3; Scaev. Dig. 45,1,122,2.

91. Paul. Dig. 45,1,38,2; Ven. Dig. 46,7,19,1; uitgebreid R. Knütel, *Stipulatio poenae. Studien zur römischen Vertragsstrafe*, Keulen-Wenen 1976, p. 281-285 (met oudere lit.); J. Coudert, *Recherches sur les stipulations et les promesses pour autrui en droit romain*, Nancy 1957, p. 157-158.

nen, de stipulatie gericht op de schadevergoeding *alléén* geen effect had kunnen sorteren⁹²: voor deze derden kan hij niet toezeggen dat zij zich van *dolus* zullen onthouden. Wel zal het altijd verstandig zijn dat Aithales zich na de dood van Syntrophus, alvorens zijn medebegunstigen door *mancipatio* tot het genot van diens tuinen toe te laten, eerst bij *stipulatio* exact hetzelfde laat beloven als wat er in de acte tussen hem en Flavius Syntrophus staat, een en ander onder opname van een identieke *clausula doli*, schadevergoedingsplicht en boetebeding.

IX Erfdienstbaarheden

In het kader van het leerstuk der erfdienstbaarheden speelt de tuin, in het bijzonder de siertuin (*viridarium*) eveneens een kleine rol. Het oude, nog steeds geldende principe '*servitus in faciendo consistere nequit*' wordt door de klassieke juristen⁹³ casuïstisch aan de hand van tuinaanleg uitgewerkt: Pomponius stelt dat het rechtskarakter van een erfdienstbaarheid niet gelegen is in een positief handelen, een standpunt dat hij illustreert met het voorbeeld dat iemand als eigenaar van het dienend erf verplicht zou zijn een siertuin aan te leggen of voor een fraai uitzicht zorg te dragen.⁹⁴ Degene die met een glimlach mocht menen dat het hier om een antiek voorbeeld gaat en dat over zulke basiskwesties geen verschil van mening meer kan bestaan, zij verwezen naar een geding dat enkele jaren geleden voor het Hof te 's-Gravenhage diende, waarin eveneens de vraag of en in hoeverre een erfdienstbaarheid van siertuin bestaanbaar was, werd behandeld.⁹⁵ Iavolenus zondert, voor zover het gaat om gebouwen, het *viridarium* uit van het servituut van niet hoger bouwen.⁹⁶ In de antieke literaire en epigrafische bronnen wordt het *viridarium* enkele malen genoemd zonder dat daarbij op de opzet en het karakter van dit tuintype wordt ingegaan.⁹⁷ De juristen noemen het om hun stellingen te illustreren; uit hun voorbeelden valt op te maken dat het steeds om tuinen met een beperkte oppervlakte en met een beplanting van bloemen en laagblijvende

92. Paul. Dig. 45,1,38,pr.-1; 13; vgl. M. Kaser, *Die Stipulationsklausel 'Quanti ea res erit'*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, rom. Abt. 90 (1973), p. 192-199 (met lit.).

93. Pomp. Dig. 8,1,15,1; Paul. Dig. 33,1,12; C. Aquilius Gallus bij Ulp. Dig. 8,5,6,2.

94. Pomp. Dig. 8,1,15,1; *Servitutium non ea natura est, ut aliquid faciat quis, veluti viridia tollat aut amoeniorem prospectum praestet...*

95. Hof 's-Gravenhage 1-12-1983, NJ 1985, nr 181.

96. Iav. Dig. 8,2,12: *Aedificia, quae servitutem patiantur ne quid aliud tollatur, viridia supra eam altitudinem habere possunt: at si de prospectu est eaque obstatura sunt, non possunt.*

97. Bronnen in *Oxford Latin Dictionary* II, Oxford 1976, p. 2072.

struiken⁹⁸ gaat en dat er, als er eens hoogopschietende gewassen of bomen tussen groeien, naar het inzicht van Lavoienus niet van een permanente inbreuk op het servituut van niet-hoger bouwen sprake is. Betreft het echter een erfdiensbaarheid van uitzicht, ergo een dienstbaarheid welke de eigenaar van het heersend erf recht geeft op een blijvend vrij uitzicht, dan is het hebben van een te hoog opschietende siertuin niet toegestaan op straffe van een *actio negatoria*⁹⁹, die door de eiser van het heersend erf kan worden ingesteld.

Een probleem leverde in de derde eeuw het niet erg duidelijk omschreven legaat voor een zekere Olympicus op. Hem werd bij testament voor het leven het recht van bewoning van een huis en het gebruik van een in dat huis gelegen opslagplaats nagelaten, aannemelijkerwijze in de vorm van de zakelijke rechten *habitatio* en *usufructus*. De met het huis verbonden tuin viel niet onder het legaat, zodat deze verbleef bij de erfgenaam. Het klemmende probleem was gelegen in het feit dat van oudsher de toegang tot de tuin alleen maar via het huis mogelijk was. Diende Olympicus nu de erfgenaam toegang te verschaffen door het hem gelegateerde huis (*aditum praestare*)¹⁰⁰? Om advies gevraagd, komt Cervidius Scaevola tot de negatieve conclusie dat hier zeer zeker niet van een erfdiensbaarheid gesproken kan worden: de erfgenaam was immers bloot-eigenaar van het huis, zodat op de eigen zaak geen servituut te zijnen behoeve gevestigd kon worden.¹⁰¹ Tot een positieve, goed verankerde juridische oplossing komt hij eigenlijk niet: na het hier gaat om een constant (*semper*) uitgeoefend oud gebruik stelt hij vast dat de erfgenaam door het huis mag gaan; de achterliggende gedachte is daarbij wellicht geweest, dat het doorgangsrecht onder gehoudenheid geen overlast te bezorgen impliciet beruiste op de wil van de erflater, althans dat het weigeren van de doorgang zou kunnen worden beschouwd als wat tegenwoordig misbruik van recht zou worden genoemd.¹⁰²

98. Het *viridarium* wordt als voorbeeld gebruikt in Pomp. Dig. 8,1,15,1; Ulp. Dig. 7,1,13,4 en 7; lav. Dig. 8,2,12; Ulp. Dig. 33,7,8,1; Labeo lav. Dig. 33,7,26 (hier gaat het om een decoratieve kleinschalige groenbeplanting in losse potten van lood of aardewerk, behorende tot het *instrumentum* van het huis); Paul. Dig. 50,16,79,2; Ulp., *Epitome* 6,17.

99. B. Biondi, *Le servitù prediali nel diritto romano (corso di lezioni)*, Milaan 1954³ (herdruk 1969), p. 343-344.

100. Omgekeerde gevallen bij Iul. Dig. 30,1,81; Marc. Dig. 33,2,15,1 (toegangsrecht van de vruchtgebruiker resp. bewoner tot het terrein van de erfgenaam).

101. *Nulla res sua servit*: Paul. Dig. 8,2,26; Ulp. Dig. 7,6,5,pr.; Afric. Dig. 8,3,33,1.

102. Scaev. Dig. 8,2,41,pr.; vgl. P. Bonfante, *Corsa di diritto romano III. Diritti reali*, Milaan 1972², p. 147; B. Biondi, *La categoria romana delle servitutes*, Milaan 1938, p. 239-241; over het begrip 'misbruik van recht', dat in zijn moderne vormgeving niet van de Romeinse juristen afkomstig is: J.E. Spruit, *Malitius non indulgendum esse*, Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh - 22 studies over oude rechtsspreuken, Deventer 1987, p. 95-101.

X. De tuin als object van vruchtgebruik

Voorts moet het in de maatschappelijke praktijk veelvuldig zijn voorgekomen dat tuinen in vruchtgebruik werden gegeven. Dit ligt ook wel voor de hand: via dit zakelijk genotsrecht was het mogelijk aan bepaalde personen die iemand na aan het hart lagen, voor de duur van hun leven het gebruik en de opbrengsten van een zaak ter beschikking te stellen om tenslotte deze zaak zelve in vol genot bij de bloot-eigenaar te doen komen. De in vruchtgebruik gegeven tuin speelt hier en daar een rol in het juridisch tekstmateriaal, vooral daar waar het vragen rondom de zogenaamde *mutatio rei* betreft. *Rei mutatio amittitur ususfructus*, door ondergang of verandering van de zaak gaat het vruchtgebruik verloren, aldus Paulus¹⁰³, waarbij het er dan om gaat dat de verandering geleid heeft tot een nieuwe zaak (*nova species*). Dat in tal van concrete gevallen vragen over het al dan niet veranderd zijn van een in vruchtgebruik gegeven zaak tot discussies konden leiden, ligt voor de hand.

Het is weer Ulpianus, bij wie in dit verband de tuin nogal eens als voorbeeld wordt gebruikt. De vruchtgebruiker, zo zegt hij, mag de positie van de bloot-eigenaar niet slechter maken, wèl verbeteren.¹⁰⁴ Als voorbeeld van het eerste noemt Ulpianus het omhakken van de vruchtbomen of het neerhalen van het landhuis, wanneer iemand het vruchtgebruik van een boomgaard is nagelaten. En nog sprekender is zijn aan de stedelijke cultuur ontleende waarschuwing: als er bijvoorbeeld een uitsluitend voor het welzijn bestemd stuk grond (*praedium voluptuarium*) is, dat groenvoorzieningen, wandelpaden (*gestationes*) of brede, lommerrijke en lieflijke lanen (*deambulationes*) met niet-vruchtdragende bomen heeft, zal hij dit niet via een kaalslag mogen ombouwen tot een olijventuin of iets anders dat gericht is op het verkrijgen van opbrengsten.¹⁰⁵ Deze uitspraak moet gebaseerd zijn op een kwestie die zich binnen een welgestelde familie in een urbane omgeving kan hebben voorgedaan. *Ambulationes* waren wandelpaden waarop men te voet, bij voorkeur in goed gesprek met een ander, kon gaan en kon genieten van fraai aangelegde groen-

103. Paulus, *Sententiae* 3,6,31; vgl. Ulp. Dig. 7,4,5,2-3; 7,4,8; 7,4,10,pr. e.v.

104. Ulp. Dig. 7,1,13,4-7.

105. Ulp. Dig. 7,1,13,4: *Fructuarinus causam proprietatis deteriorem facere non debet, meliorem facere potest. Et aut fundi est usus fructus legatus, et non debet neque arbores frugiferas excidere neque villam diruere nec quicquam facere in perniciem proprietatis. Et si forte voluptuarium fuit praedium, viridaria vel gestationes vel deambulationes arboribus infructuosas opacas atque amoenas habens, non debet dicere, ut forte hortos olitorios faciat vel aliud quid, quod ad reditum spectat.*

voorzieningen. Grotere tuinen waren bovendien voorzien van *gestationes*¹⁰⁶, bredere lanen waarover een tocht per draagstoel of – indien men geen bezwaar had tegen enig gehobbel – per koets of kar gemaakt kon worden. Er zijn indicaties dat onze antieke voorvaders deze paden en lanen niet alleen hebben gebruikt voor rustige wandelingen, maar ook om er te trimmen en hun lichaamsconditie op peil te houden.¹⁰⁷ Iuvenalis¹⁰⁸ meet in een van zijn satiren iemands rijkdom af naar de lengte van zijn lommerrijke paden, die meestal vrij zorgvuldig waren aangelegd om er het wandelen of rijden zo aangenaam mogelijk te maken.¹⁰⁹ Ulpianus moet het vruchtgebruik van een kapitale tuin in gedachten hebben gehad. Een dergelijke tuin een herbestemming tot olijvenhof of moestuin te verlenen en sierbomen te vervangen door vruchtbomen betekende een duidelijke *mutatio rei*, die tot het tenietgaan van het vruchtgebruik en aanwas bij de bloot-eigendom¹¹⁰ zal hebben geleid.

Een ander voorbeeld van *mutatio rei* van het vruchtgebruik wordt door enkele juristen bediscussieerd aan de hand van overstroming van een tuin. Quintus Mucius Scaevola en Labeo pleitten voor behoud van het recht, als de rivier zich weer terugtrekt: bloot-eigendom, vruchtgebruik en eventuele erfdiensbaarheden herleven dan in hun oude gedaante. De duur van de overstroming speelde geen rol. Iavolenus nuanceert het oordeel van Labeo enigszins: is de grond waarop de tuin was aangelegd niet meer terug te winnen doordat de bedding van de rivier zich daarheen heeft verplaatst, dan is deze publiek eigendom geworden, en is het vruchtgebruik van de tuin verloren gegaan.¹¹¹ Over de tijdsduur wordt in de tekst niets gezegd; volgens de normen van het *ius civile* gaat, als de inundatie langer dan twee jaren duurt, het vruchtgebruik en eventuele servituten door *non usus* teniet. Trekt het water zich der-

106. P. Grimal (nt 5) p. 269 e.v.

107. Illustratief de ironische passage bij Plin., *Nat. Hist.* 26,7,13 over Asclepiades, een *magister orandi* die, omdat hij te weinig verdiende, maar arts werd. Hij reduceerde de artseneijkunde tot vijf beginselen: *abstinentia cibi, alias vini, fricatio corporis, ambulatio, gestatio*. Omdat dit bereikbaar was voor een ieder en iedereen dit ook wel beseftte, wist de welsprekende Asclepiades *universum prope genus humanum* van zijn visie te overtuigen en werd hij door allen als een door de hemel gezondene (*caelo demissus*) beschouwd.

108. Iuvenalis, *Sat.* 4,57.

109. Plin., *Epist.* 1,3,1; Vitruvius, *De arch.* 5,9,2; K.D. White, *Greek and Roman Technology*, Londen-New York 1984, p. 93-97.

110. Aldus expliciet Ulp. Dig. 7,1,13,7 met betrekking tot het legaat van het vruchtgebruik van een *viridarium*.

111. Labeo-Iav. Dig. 7,4,24,pr.: *Cum usum fructum horti haberem, flumen hortum occupavi, deinde ab eo recessit: ius quoque usus fructus restitutum esse Labeoni videtur, quia id solum perpetuo eiusdem iuris mansisset. Ita id verum puto, si flumen inundatione hortum occupavit: nam si alveo mutato inde manare coeperit, amitti usum fructum existimo, cum is locus alvei publicus esse coeperit, neque in pristinum statum restitui posse.*

halve later alsnog terug, dan dienen de betrokken rechten opnieuw gevestigd te worden.¹¹²

Bij het zakelijk recht van bewoning dat in zijn functie verwant is aan het vruchtgebruik, speelt de vraag naar de omvang van het gebruiksrecht eveneens een rol. De juristen verschillen daarin op tal van punten aan mening: in ieder geval mag de gerechtigde op het omliggende terrein gaan en staan waar hij wil. De juristen Sabinus en Cassius staan hem het gebruik van de tuin toe ten einde zich voor dagelijks eigen gebruik van fruit, groente, bloemen en water te voorzien; verkopen om wat bij te verdienen, mag hij deze producten echter niet. Andere juristen leggen weer andere accenten. Ulpianus maakt aan de kibbelarij een einde. Het hangt er maar vanaf – zo zegt hij – waarop men zijn recht van bewoning heeft: heeft men een recht van bewoning ten plattelande en brengt het land voldoende op, dan is er niets op tegen om fruit, groente, bloemen en hakhout niet alleen ter plekke te gebruiken, maar ook er in de stad iets van ten verkoop aan te bieden.¹¹³ Ulpianus pleit als goed jurist voor een casuïstische oplossing al naar gelang de omstandigheden waaronder het recht verleend is.

Ook in andere juridische situaties kunnen ingrijpende veranderingen die door de bezitter in zijn tuin zijn aangebracht, een rol spelen. Zo in het geval dat iemand wijnbergen, boomgaarden en tuinen bezit die object zijn van een erfrechtelijk geschil. Is tegen de bezitter de *hereditatis petitio* – dus de actie van de eiser die pretendeert erfgenaam te zijn en uit dien hoofde bezit van de nalatenschap claimt – ingesteld en heeft wellicht, als gevolg van de daaruit voortvloeiende malaise, de gedaagde geen onderhoud meer gepleegd, dan kan hem dit duur komen te staan. Hij is immers gehouden de tuinen in dezelfde staat te houden als waarin deze zich onder de overleden erflater bevonden; verliest hij het geding, dan zal de waardevermindering van de tuinen als gevolg van achterstallig onderhoud door de eiser getaxeerd mogen worden en zal het geschatte bedrag betaald moeten worden.¹¹⁴

112. Pomp. Dig. 7,4,23. Anders U. Manthe, *Die Libri ex Cassio des Iavolenus Priscus*, Berlijn 1982 p. 86 nt 97, die in de eerste zin het oordeel van Q. Mucius leest (iedere overstroming leidt tot verlies van eigendom en vruchtgebruik), in de tweede passage (*sed quemadmodum* etc.) zou er sprake zijn van een nuancering van Pomponius. Afgezien van het feit dat zo'n onsubtiele standpunt nauwelijks aan een topjurist van het kaliber van Q. Mucius Scaevola is toe te schrijven, lijkt deze visie niet te harmoniëren met die van Labeo Dig. 7,4,24 (eerste zin, zie noot 98) die slechts enkele decennia later leefde. Zie ook Iav. Dig. 8,6,14,pr.

113. Ulp. Dig. 7,8,12,1; uitgebreid over alle interpretatieve vragen G. Grosso, *Usufrutto e figure affini nel diritto romano*, Turijn 1958², p. 444-457; voor verwante regelgeving in het moderne recht zie art. 816 BW.

114. Ulp. Dig. 5,3,54,2: *Cum praedia urbana et rustica negligentia possessorum peiora sint facta, veluti quia vineae pomaria horti extra consuetudinem patris familias defuncti culta sunt: litis aestimationem earum rerum, quanto peiores sint factae, possessores pati debent.*

De hierboven beschreven metamorfosen spelen in het kader van de zakelijke zekerheidsrechten niet zo'n cruciale rol, hetgeen zich laat verklaren uit de doelstelling van deze rechten: ook al is een verhypotheceerde onroerende zaak naderhand van karakter veranderd – bijvoorbeeld als een onder hypothecair verband liggend huis is afgebroken en veranderd in een tuin – dan heeft de zakelijke zekerheidsgerechtigde in ieder geval niet de mogelijkheid verloren om op te treden met de *actio hypothecaria*.¹¹⁵ Een dergelijke *mutatio rei* moge dan de processuele positie van de gerechtigde onverlet laten, dat door dit soort ingrijpende wijzigingen in de bestemming iemands zekerheidsrecht inhoudelijk uitgehold kan worden, laat zich toch niet ontkennen.

XI De tuin als object van koop en verkoop

In Rome bestond een levendige handel in percelen waarop tuinen waren aangelegd. Vooral op de rechteroever van de Tiber (*trans Tiberim*) lagen veel goede te irrigeren weelderige parktuinen, gezochte objecten voor vermogende lieden. Cicero bijvoorbeeld probeert in 45 v. Chr., na de dood van zijn dochter, via zijn vriend Atticus die hij daartoe volmacht geeft, enkele tuinen te kopen om te harer nagedachtenis daarop een heiligdom te stichten. Zijn gedachten gaan ook uit naar de *horti Cottae*, gelegen aan de Via Ostiensis. Ook denkt hij aan een tuinencomplex, toebehorend aan M. Livius Drusus (*horti Drusi*) en andere tuinen elders, die hij te koop veronderstelt. Over de mogelijkheden correspondeert hij op verschillende data met zijn vriend Atticus.¹¹⁶

Evenals bij percelen met een andere bestemming dan tuinaanleg konden zich ook bij tuingronden conflicten over de omvang ervan voordoen. Kocht men een tuin dan diende het gekochte perceel dus nauwkeurig omschreven en geïdentificeerd te worden. Hierboven ontmoetten wij al een voorbeeld van een dergelijke topische descriptie.¹¹⁷ Door het ontbreken van een kadaster waren goede situatiebeschrijvingen in de akte alsmede een degelijke en onbetwiste omheining van het beschreven perceel van belang. Daarom wordt in de bewaard gebleven akten en in inscripties naast een exacte aanduiding van

115. Marc. Dig. 20,1,16,2.

116. Cicero, *Ad Att.* 12,19,1: *cogito interdum trans Tiberim hortos aliquos parare, et quidem ob hanc causam maxime: nihil enim video quod tam celebre esse potuit. Sed quos, coram videbimus, ita tamen ut hac aestate sanum absolutum sit* (14 maart); 12,19,23: *... si nihil conficietur de Transtiberinis, habet in Ostiensi Cotta, celeberrimo loco, sed pusillum loci* (19 maart); zie voorts 12,21,2

117. Zie de aanhef van de schenkingsakte van Flavius Syntrophus op blz. 22.

de ligging, op de wijze die overeenkomt met die in de aanhef van de schenkingsakte van Flavius Syntrophus, ook het feit dat het om een *omheind* perceel gaat regelmatig genoemd.¹¹⁸

Bij verkoop van percelen grond, waaronder tuinen, was het verstandig om duidelijk vast te leggen wat beide partijen bedoelden. De handel in tuinen had tegen het einde van de Republiek duidelijk al een vrij grote omvang bereikt.¹¹⁹ De grenzen dienden vast te staan, wilde de inbezitting op grond van koop mogelijk zijn.¹²⁰ Aangezien in tal van grotere tuinen van vermogende Romeinen grafmonumenten lagen, die onder een eigen regiem vielen, deden zich op dit punt nog wel eens moeilijkheden voor. Meestal lagen deze tomben op een door een omheining afgeschermd plek en vormden zij een gewijde plaats (*locus religiosus*), indien een overledene daarin ook werkelijk zijn laatste rustplaats had gevonden.¹²¹ Bij verkoop gevolgd door levering behielden dergelijke terreinen hun gewijde karakter met alle religieuze en juridische consequenties, waarbij er overigens een tendens is te bespeuren dat erflieders door eigen beschikking het gewijde karakter van hun laatste rustplaats (*sepulchrum*) ruimtelijk probeerden te vergroten. In inscripties als *hic locus cum hortulo religioso*, deze plek met zijn gewijde tuin, of *huic monumento cedit hortus cum aedificio maceria clusus*¹²², de tuin met opstal zoals zij is omheind hoort bij het monument, komt men dit streven in allerlei variaties veelvuldig tegen. De juristen, zowel de bij name bekende *invisconsulti* als de anonieme op de kanselarij werkzame beambten, verzetten zich tegen deze tendens. Papinianus stelt het dan ook buiten discussie dat *loca pura* – ongewijde plekken die binnen de omheining aangelegd zijn als tuin of bestemd zijn voor het kweken van gewassen, zaken in de handel zijn en krachtens koopcontract de koper toebehoren.¹²³ Wil men de beschikking houden over het graf en de grafombe, dan dient de verkoper daartoe expliciet een voorbehoud in de overeenkomst op te nemen.¹²⁴ Een zelfde neiging tot een restrictieve interpretatie

118. Zie nt 82.

119. Zie de anecdote, beschreven door Cicero, *De off.* 3,14,58-61 over de Romeinse ridder C. Caninius, die naar Syracuse was vertrokken, waar hij, naar hij zei, *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.*

120. Details bij A. Bechmann, *Der Kauf nach gemeinem Recht III*, Leipzig 1908 (herdruk Aalen 1965), p. 23-29.

121. Macer Dig. 11,7,37,1; Marc. Dig. 11,7,39; Celsus bij Ulp. Dig. 11,7,2,5.

122. CIL VI, 22518; 23090; zie in gelijke geest bijv. CIL VI, 1396; 13823; X 2015; 3750 = FIRA III (nt 78), nr 81 i (p. 256); XI, 3895; XIV 396; 3340; 3797; zie ook de inscriptie uit Velletri, FIRA III (nt 78), nr 81 j (p. 256).

123. Pap. Dig. 18,1,73,1; in gelijke zin Ulp. Dig. 18,1,22-24.

124. Pap. Dig. 18,1,72,1; Labeo Dig. 19,1,53,1.

van het begrip *locus religiosus* vindt men – om fiscale redenen – in keizerlijke verordeningen terug.¹²⁵

Dat tuinpercelen voorts het object waren van privaatrechtelijke rechtsverhoudingen waarin de mogelijkheid van noodgedwongen verkoop op de achtergrond een rol speelde, ligt voor de hand. Noodgedwongen, bijv. als gevolg van intimidatie (*metus*), uitgeoefend door de wederpartij, bijv. een hooggeplaatste stedelijke overheidsfunctionaris. Wanneer men huis en tuin verkoopt onder druk, in de hoop daardoor te ontkomen aan belastende publieke *munera* of daardoor een acte met een belastende schuldbekentenis terug te krijgen, is dit niet voldoende grond voor het inroepen van nietigheid van de koopovereenkomst, aldus Diocletianus in een rescript, gericht tot de verkoper Trophimus¹²⁶; de levering (*traditio*) behoudt in de laat-klassieke wetgeving derhalve geldigheid, vermoedelijk op grond van het door Paulus verdedigde *coactus volui*-principe.¹²⁷ Men kon zich ook zelf in een situatie brengen dat ‘noodgedwongen’ verkoop moest plaatsvinden. Uit een door Cervidius Scaevola behandelde interpretatiekwestie omtrent de omvang van een door de legataris van de erfgenaam te vorderen bedrag blijkt dat tuinpercelen zelfstandig als pandobject konden fungeren¹²⁸, hetgeen bij niet-betaling van de schuld kon leiden tot realisering van zijn positie als separatist door de crediteur. Ook een rescript van Septimius Severus illustreert dit nader. De keizer stelt vast dat ingeval tuinen in pand zijn gegeven door een bij het aangaan van de overeenkomst daartoe niet gerechtigde, de crediteur zijn pandrecht niet kan uitoefenen, tenzij hij erin slaagt te bewijzen dat de gedaagde wel bewust heeft meegewerkt aan het bedriegen van de crediteur door net te doen alsof de tuinen hem toebehoorden.¹²⁹

Heel veel later, in 535, worden met het oog op mogelijke verkoop de tui-

-
125. Verordening van Trajanus in de *Gnomon Idiotologi I*; zie ook Philippus Cod. 3,44,9 (anno 244). Een restrictieve interpretatie van de kosten die onder *sumptus funeris* vallen, voor zover deze betrekking hebben op een grafmonument, ook bij Macer Dig. 11,7,37,1.
126. Diocl. Cod. 2,19,8 (anno 293); vgl. voor de stedelijke ambtsdrager Basilica 10,2,31; P. Frezza, *Istituti Ellenistici nei testi del Corpus iuris civilis*, Studi in on. di V. Arangio-Ruiz IV, Napoli 1953, p. 218-221; hierbij H. Kreller, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, rom. Abt.* 72 (1955), p. 421.
127. Over deze tekst in het kader van de laatklassieke keizerlijke wetgeving zie A.S. Hartkamp, *Der Zwang im römischen Privatrecht*, Amsterdam 1971, p. 162-172.
128. Scaev. Dig. 34,3,31,pr.: ‘*Gaio Scio, quidquid mihi sub pignore hortorum suorum debui, ab hereditibus meis dari volo*’, aldus luidde de uiterste wil van een schuldeiser ten gunste van zijn debiteur. Zie over de mogelijk oorspronkelijke redactie van deze passage G. Beseler, *Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen [VI]*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, rom. Abt.* 66 (1948), p. 332-333.
129. Cod. 8,15,2; vgl. F.B.J. Wubbe, *Res aliena pignori data*, Leiden 1960, p. 7; 113.

nen nog eens genoemd in een Novelle van Justinianus. In het voetspoor van keizer Leo vervaardigt hij een verbod uit op het vervreemden van keizerlijke goederen; onder de onroerende goederen die onder dit verbod vallen, worden bij herhaling tuinpercelen met zoveel woorden genoemd in de omstandig geformuleerde *constitutio*, die verkopen, schenken, ruilen, onder hypotheekstelling belenen, in erfpacht uitgeven, kortom alle rechtshandelingen die tot vervreemding van het desbetreffend perceel kunnen leiden, onder het verbod brengt.¹³⁰

XII Restitutie van kosten

In een aantal gevallen hebben laatklassieke juristen als Ulpianus en Paulus zich de vraag gesteld of en in welke mate kosten besteed aan een tuin door anderen dan de uiteindelijk rechthebbende, gerestitueerd dienen te worden. De eerste is Ulpianus, waar hij schrijft over de *impensae voluptuosae*, de kosten dienende ter verfraaiing van een object, in casu voorwerpen behorende tot de bruidsgave (*dos*) die van de zijde van de vrouw aan haar toekomstige echtgenoot werd verstrekt. Als deze staande huwelijk onkosten had gemaakt om een tot de *dos* behorende zaak te verfraaien, kon hij na beëindiging van het huwelijk deze kosten niet in mindering brengen op het totaal van zijn verplichtingen. Dit lag anders met de *impensae necessariae*, de noodzakelijk gemaakte kosten tot onderhoud, en de *impensae utiles*, de kosten gemaakt ter verbetering van de zaak: deze konden door de man, wanneer hij de bruidsgave moest restitueren, daarvan afgetrokken worden.¹³¹ Ulpianus wijst als voorbeeld van *impensae voluptuosae* op die, gemaakt ten behoeve van de aanleg van een *viridarium*¹³², een met bloemen en lage beplanting aangelegde siertuin die door de man tot ontwikkeling is gebracht op een tot de bruidsgave behorend perceel grond. De gewezen echtgenoot kan daarop geen retentierecht uitoefenen ten einde de door hem gedane uitgaven terug te krijgen.¹³³ Zijn tijdge-

130. Nov. 7, cap. 1, cap. 3,2 (uitbreiding van het verbod op door aardbeving of anderszins verwoeste gebouwen en tuinen); cap. 6,pr. (verval van het geleende bedrag aan de kerk, indien het verbod wordt geschonden en toch zekerheid is verleend op een kerkelijk gebouw, terrein of tuin).

131. Ulp. Dig. 25,1,5,pr.; Ulp., *Epitome* 6,14-17; Paul. Dig. 50,16,79; Kaser I (nt 31), p. 339-340.

132. Hierover G. Lafaye, *Viridarium*, in: Ch. Daremberg – E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines V*, Parijs 1919 (herdruk Graz 1969), p. 925-926.

133. Ulp., *Epitome* 6,17: *Voluptuosae sunt, quibus neque omissis deterior dos fietur neque factis fructuosior effecta est: quod evenit in viridariis et picturis similibusque rebus.*

noot Paulus is dezelfde mening toegedaan, zoals blijkt uit een passage uit diens Commentaar op Plautius. Ook hij noemt als voorbeeld van *impensae voluptuosae*, die weliswaar bevorderend werken op de schoonheid van het object, maar aan de opbrengst ervan niets wezenlijks toevoegen, siertuinen, fonteinën, fresco's, pleisterwerk.¹³⁴ Het is duidelijk dat door de gemiddelde Romeinse burger siertuinen als een overbodige luxe werden beschouwd, niet onbegrijpelijk in een samenleving die in de eerste plaats op economisch nut, opbrengsten en simpel overleven was gericht. De juristen conformeren zich in hun feitelijke illustratie van wat zij als kosten ter verfraaiing beschouwen aan deze zienswijze, die overigens niet zoveel verschilt van de onze.

In een vraagstelling omtrent de mogelijkheid van *retentio* na ontbinding van het huwelijk speelde de tuin ook een rol, zij het een juridisch nauwelijks relevante. De casus is, opgetuigd met vrij veel feitelijke gegevens, voorgelegd aan Cervidius Scaevola. Enkele dagen voor haar huwelijk wordt een jong meisje ondergebracht in een klein paviljoen, dat enigszins geïsoleerd in de tuin van haar toekomstige echtgenoot gelegen is.¹³⁵ Op de dag van haar huwelijk ontvangt zij vlak voor de voltrekking ervan een schenking van 10.000 sestertiën, een bedrag dat zij overeenkomstig de bestaande praktijk¹³⁶ als bestanddeel van de bruidsgave (*dos*) aan haar man restitueert. Het huwelijk strandt, de rozegeur en maneschijn in de tuin behoren tot een ver verleden, naar blijkt uit de door materialistische overwegingen ingegeven vraag van de gewezen echtgenoot aan de Scaevola. Hem legt hij de vraag voor of hij de als *donatio ante nuptias* geschonken 10.000 sestertiën mag afhouden van de te restitueren *dos*: omdat het hier geen verboden schenking tussen echtgenoten, maar tussen verloofden betrof, luidt het antwoord terecht in negatieve zin.

In een geheel ander verband kwam de omvang van de kostenvergoeding van een gevolmachtigde aan de orde. T. Aurelius Quietus, een vooraanstaand Romein, consul in 82, een vriend van Plutarchus¹³⁷ vraagt aan een bevriende arts die in het gelukkige bezit van tuinen in Ravenna was, of hij er, zoals hij

134. Paul. Dig. 50,16,79,2: '*Voluptuariae*' sunt quae speciem dum taxat ornant, non etiam fructum augent: ut sunt viridia, et aquae salientes, incrustationes, loricationes, picturae.

135. Scaev. Dig. 24,1,66,1: *Virgini in hortos deductae ante diem tertium quam ibi nuptiae fierent, cum in separata diaeta ab eo esset, die nuptiarum, priusquam ad eum transiret et priusquam aqua et igni acciperetur, [sic est nuptiae celebrentur,] optulit decem aureos dono: quaesitum est, post nuptias contractas divortio facto an summa donata repeti possit. Respondit id, quod ante nuptias donatum proponeretur, non posse de dote deduci. Vgl. hierbij E. Levy, *Der Hergang der römischen Ehescheidung*, Weimar 1925, p. 71-72; Kaser I (nt 31), p. 74 nt 17 (met lit.).*

136. Kaser II (nt 31), p. 197-198.

137. Details bij E. Groag – A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani I*, Berlijn-Leipzig 1933, p. 324-325 (nr 1592).

dat gewoonlijk placht te doen, mag gaan kuren. Ten einde zijn weerstandvermogen nog wat verder op te vijzelen, geeft Aurelius Quidus de arts opdracht om er een kaatsbaan (*sphaeristerium*), een via onderaards gelegen ovens gevonde sauria (*hypocausta*) en enkele andere gezondheidbevorderende voorzieningen aan te leggen. Het geschil ontstaat, wanneer de arts de gemaakte kosten met de *actio mandati contraria* terugvordert. Nu het mandaat een belangrijk element van een *mandatum tua gratia* bevat, neemt Ulpianus – die de kwestie in het voetspoor van Celsus meer dan een eeuw later nog als een cause célèbre behandelt – een subtiel tussenstandpunt in: de arts, wiens tuinen door deze werken in waarde zijn vermeerderd en die de bouw ervan ook te eigen behoefte heeft uitgevoerd, kan slechts terugkrijgen *quod amplius impendisset*, dus wat hij meer heeft moeten uitgeven dan de objectief vast te stellen waardevermeerdering van zijn percelen bedraagt.¹³⁸

XIII Wettelijke bepalingen tegen illegale irrigatie

Tenslotte is er ook nog een publiekrechtelijk aspect aan het tuinbezit, dat nauw verbonden is met de daarop gelegen groenvoorzieningen: essentieel was een goede watertoevoer. In beginsel waren regen- en rivierwater, de zee en de stranden *res communes omnium*. Ieder had vrije toegang daartoe en het vrije gebruik van het water. Eigenaren die hun lustoorden aan de oevers van een rivier of van een meer hadden, konden vrijelijk beschikken over het water dat zij, indien en voorzover zij derden daarmee geen nadeel toebrachten, desgewenst via een irrigatiesysteem over hun land konden leiden.¹³⁹ In en bij de steden was de situatie gecompliceerder, omdat de watertoevoer hier afhankelijk was van een aquaductstelsel, dat in het algemeen was aangelegd door de hogere stedelijke overheid, soms ook wel door particulieren en voor de ver-

138. Ulp. Dig. 17,1,16; zie hierbij E. Rabel, *Negotium gestum und animus*, Studi in onore di P. Bonfante IV, Milaan 1930, p. 285-286; E. Kreller, *Archiv für die civilistische Praxis*, Beilageheft 2 Bd 133, Tübingen 1931, p. 147-148; K.H. Below, *Der Arzt im römischen Recht*, München 1953, p. 79-80; anders A. Watson, *Contract of Mandate in Roman Law*, Oxford 1961, p. 120.

139. In redelijkheid: afdammen en aftakken was verboden, het openbaar gebruik is door de praetor beschermd met interdicten: zie bijv. de Digestentitels 43, 12;13;14;15;19-23; O. Lenel, *Das Edictum perpetuum*, Leipzig 1927³, p. 460-461, 479-481; Kaser I (nt 31), p. 380-381 (met lit.); Over de watervoorziening van de Romeinen zie W. Eck, *Die Wasserversorgung im römischen Reich: Soziopolitische Bedingungen, Recht und Administration*, in *Die Wasserversorgung antiker Städte II*, Mainz 1987, p. 51-101; E. Weiss, *Der Rechtsschutz der römischen Wasserleitungen*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, rom. Abt. 45 (1925), p. 87-110.

zorging waarvan meestal magistraten met speciale bevoegdheden – in Rome o.a. de *curatores aquarum* – competent waren. Een ieder had toegang tot de watervoorraad, die in de antieke steden overigens overvloedig heeft gestroomd. Particuliere aansluitingen op de centraal geleide waterstromen waren zeldzaam, maar stegen toch beduidend in aantal sedert de keizertijd. Afhankelijk van de ligging van het pand en de financiële staat van zijn bewoner, was in Rome en Pompeji wel een aantal huizen op het stedelijk waterleidingnet aangesloten. Toch blijft het basisprincipe: geen particuliere aansluiting. Reeds Frontinus schrijft dat alleen onder bijzondere omstandigheden aan een verdienstelijk burger een dergelijk privilege gegund werd.¹⁴⁰ Omstreeks 440 staat het beginsel dat particuliere aansluitingen alleen bij overvloed aan individuele personen gegund mogen worden, nog steeds vast.¹⁴¹ Ook het feit dat de juristen de particuliere waterdragers (*aquarii*) noemen als behorend tot het vaste bestand der tuinslaven¹⁴², en dat in inscripties uit later tijd hier en daar een stedelijk *collegium aquatorum*¹⁴³ wordt vermeld, wijst erop dat het putten en dragen van water de meest verbreide wijze van verkrijging ervan is geweest.

Een heel ander soort indicatie voor de relatieve zeldzaamheid van aansluitingen op het locale waterleidingnet is de o.m. tot tuinbezitters gerichte verboden om water af te tappen. De eerste maal dat een dergelijke bepaling wordt opgenomen in een wettelijke regeling is in het kader van de uit medio 9 v. Chr. daterende *Lex Quinctia de aquaeductibus*¹⁴⁴, een wet afkomstig van T. Quinctius Crispinus Sulpicianus en overgeleverd bij Frontinus – die vanaf 97 directeur van de stedelijke watervoorziening in Rome was – in diens werk over de waterverzorging in Rome. De tuinbezitters worden in het eerste artikel reeds genoemd:

140. Frontinus, *De aquis* 94-95. In 183 v. Chr. ontnamen de censoren particulieren hun wateraansluiting; Livius 39,44,4: *Aquam publicam omnem in privatum aedificium aut agrum fluentem ademerunt (sc. censores)*.

141. Theod. en Valent. Cod. 11, 43,5 in fine.

142. Ulp. Dig. 33,7,12,42; Paulus, *Sententiae* 3,6,58; de waterdragers in het keizerlijk paleis worden op inscripties vermeld: CIL VI, 131; 551; 3953 e.v.; 7973; 8491; 8653; 9131; 9145. Keizer Zeno liet de publieke *aquarii* van Constantinopel zelfs brandmerken om te voorkomen dat zij van hun werk bij de aquaducten door particulieren weggehaald zouden worden; Zeno Cod. 11,43,10,4. Zie voor details Habel, *Aquarii*, Pauly-Wissowa (nt 20) II, col. 311-312.

143. IL V, 8308 (Aquileia); IX, 460 (Venusia); vgl. W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig 1890 (herdruk Aalen 1964), p. 21.

144. Frontinus, *De aquis* 129; de hier geciteerde wetstekst is ook afgedrukt in S. Riccobono, *Fontes iuris Romani antejustiniani I. Leges*, Florence 1968², nr 14; vgl. G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milaan 1912 (herdruk Hildesheim 1966), p. 453.

Quicumque post hanc legem rogatam rivus specus formices fistulas tubulos castella lacus aquarum publicarum, quae ad urbem ducuntur sciens dolo malo foraverit rupe-rit foranda rumpendave curaverit peiorave fecerit, quo minus eae aquae earumve quae queat in urbem Romam ire cadere fluere pervenire duci quove minus in urbe Roma et qua aedificia urbi continentia sunt erunt, in is hortis praediis locis, quorum hortorum praediorum locorum dominis possessoribus U.F.¹⁴⁵ aqua data vel adtributa est vel erit, saliat distribuatur dividatur in castella lacus (in)mittatur, is populo Romano [HS.] centum miliae dare damnas esto; et qui d(olo) m(al)o quid eorum ita fecerit, id omne sarcire reficere restituere aedificare ponere excidere demolire damnas esto sine dolo malo...

Hij die na indiening van deze wet een kanaal, sluis, boog, buis, leiding, reservoir of bassin voor de toevoer van openbaar water naar de Stad opzettelijk met kwaad oogmerk doorboort, vernielt, doet doorboren of vernielen of beschadigt, waardoor dit water of een gedeelte ervan niet naar de stad Rome kan komen, storten, vloeien, doorstromen of aangevoerd worden, of waardoor in de stad Rome of de bebouwing die aan haar grenst of zal grenzen, geen water ontspringt, toegedeeld wordt, toegescheiden wordt, of in reservoirs of bassins verzameld wordt in de tuinen, landerijen, terreinen aldaar, aan wier eigenaren, bezitters of vruchtgebruikers water gegeven of toegekend is of zal worden: hij is gehouden aan het Romeinse volk 100.000 sestertiën te betalen. Hij die met kwaad oogmerk aldus gehandeld heeft, is bovendien gehouden tot volledige vergoeding, herstel, ongedaanmaking, herbouw, terugplaatsing, verwijdering of afbraak, zich daarbij onthoudend van enig kwaad oogmerk.

Deze omslachtig geformuleerde bepaling is een van de eerste in een over de tijd gemeten lange reeks verboden om illegaal water af te tappen voor het bevloeien van de eigen tuinen en erven. Hooggeplaatste en vermogende personen konden het recht op een particuliere aansluiting wel krijgen, indien zij dienaangaande een rekest aan de keizer zonden. Berichtte deze in positieve zin, dan kreeg de watergerechtigde een keizerlijke *epistula*, die hij kon overleggen aan de *curatores aquarum* die dan voor feitelijke uitvoering zorg droegen.¹⁴⁶ Aan een dergelijke concessie waren in het algemeen hoge kosten verbonden, zodat vooral personen van senatoriale rang, verder ook wel *equites* en keizerlijke vrijgelatenen bij de begunstigden de overhand hadden¹⁴⁷, voorzover zij althans met de keizer goede betrekkingen onderhielden. Het verkrijgen van een recht op water had het karakter van koop of pacht: soms betaalde men een bedrag ineens, soms ook werden periodieke retributies geheven. In

145. *U(su) Fructuariis?*

146. Frontinus, *De aquis* 97-105; details bij E. Kornemann, Pauly-Wissowa (nt 20) IV, col. 1784-1790.

147. W. Eck, *Die fistulae aquariae der Stadt Rom. Zum Einfluss des sozialen Status auf administratives Handeln*, in: *Epigraphia e ordine Senatorio*, tituli 4, 1982, p. 197 e.v.

Venafrum bijv. kon krachtens een Edict van Augustus een jaarlijkse *vectigal* geheven worden, indien de gemeenteraad hiertoe bij meerderheid van stemmen had besloten.¹⁴⁸

Minder bemiddelden en personen die geen contact met het keizerlijk hof onderhielden, probeerden hun tuinen van water te voorzien via illegale aftapmethoden of via omkoperij van de *aquarii*.¹⁴⁹ Voor het behoud van een fraaie tuin was een goede watertoevoer, vooral in de zuidelijk gelegen streken, van essentieel belang. Dat velen zich niet aan de geldende wettelijke regelingen hielden en òf meer aftapten dan toegestaan was òf aftapten zonder enig recht te hebben en zonder enige betaling, wordt duidelijk uit de herhaalde malen dat in de keizerlijke wetgeving tegen deze praktijken wordt opgetreden. Zo bijv. de keizers Arcadius en Honorius, die in 397 aan Asterius, de *comes Orientis*, ordonneren om de gebruikelijke watervoorziening als voorheen aan particuliere burgers te garanderen en de bestaande privileges voor individuele burgers te continueren. Een en ander onder handhaving van de straf, die diegenen wacht, die tot het bevoeien van hun velden en ten behoeve van een weelderigere begroeiing van hun tuinen geheime kanalen benutten. Niet voor niets werd deze constitutie – die overigens het algemeen gebruik primair stelt – zowel in de Codex Theodosianus opgenomen alsook gehandhaafd in de Codex Iustinianus¹⁵⁰: de praktijk bleek harder dan de leer! De boete in de hierboven genoemde *Lex Quinctia* was 100.000 sestertiën, een fors bedrag wanneer men bedenkt dat twee jaar eerder dit bedrag bij senaatsbesluit nog op 10.000 sestertiën was gesteld, waarbij volgens de gangbare romeinse praktijk de helft voor de aanklager was.¹⁵¹ Confiscatie van de onrechtmatig bevoeide tuin behoorde in de latere keizertijd tot de mogelijkheden.¹⁵² Ook tegen corrupte ambtenaren die immers alle ontduikingen en malversaties oogluikend toelieten, soms na omgekocht te zijn, werden forse geldboetes vastgelegd; dat de overheid in enigerlei periode van de romeinse geschiedenis in staat is ge-

148. CIL X, 4842; tekst ook in FIRA I (nt 144), nr 67; vgl. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig 1900 (herdruk Amsterdam 1967), p. 18.

149. Frontinus, *De aquis* 87; 103 ... *magna cura multiplici opponenda fraudi est*. De veelkleurige frauduleuze praktijken om (meer) water te ontvangen worden geschetst bij Frontinus, *De aquis* 112-116.

150. Cod. Theod. 15,7,2 = Cod. 11,43,4: ... *mansura poena in eos, qui ad irigationes agrorum vel hortorum delicias furtivis aquarum meatibus abutuntur* (anno 397). Cato was al tegen deze praktijken opgetreden: Livius 39,44,4. Zie ook de verboden in Cod. Theod. 15,2,2; 15,2,4.

151. Frontinus, *De aquis* 127.

152. Frontinus, *De aquis* 97; Cod. Theod. 15,2,4 (anno 389); Zeno Cod. 11,43,3. Voor Rome: Cod. Theod. 15,2,5 (anno 389); voor soortgelijke en strengere strafbedreiging tegen waterstaatsdelicten zie W. Eck (nt 139), p. 88-92.

weest de vele misbruiken te beteugelen, lijkt gezien de consistentie waarmee de strafbepalingen verschijnen, onwaarschijnlijk.¹⁵³

XIV Slot

Uit de gevallen die de juristen bespreken en die natuurlijk enigszins in de marge van rechtsgeleerde kernkwesties liggen, blijkt dat de tuin, symbool van rijkdom, vrije tijd en urbane levenscultuur, een belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van die Romeinen, die hun bestaan niet behoeften te slijten in een van de vele dicht aaneenliggende woonblokken die Rome rijk was. De tuin maakte, hetzij aesthetisch, hetzij economisch één geheel uit met het huis en was een asiel waarin men van de dagelijkse zorgen kon wegdromen. Dat ook door de onbemiddelde Romein parken en tuinen werden gekoesterd, kan men zich voorstellen wanneer men zich de toenmalige smalle straten van de stad, de klimatologische omstandigheden, de ongemakken van het dagelijks leven, het gebrek aan goede sanitaire voorzieningen voor de geest haalt, nog daargelaten de armoede waarin het overgrote deel van de stedelijke bevolking zijn dagelijks bestaan in overvolle, soms wankel gebouwde woonblokken sleet. In de bewaard gebleven casuïstiek in de literaire, epigrafische en juridische bronnen weerspiegelt zich het belang dat men aan het hebben en behouden van een eigen groenvoorziening ofwel aan het exploiteren van een vruchten opbrengende olijven- of moestuin hechtte. Dat men dit belang niet sociaal en juridisch vertaalde naar degenen die zich concreet bezig hielden met tuinarchitectuur en wat tegenwoordig het hoveniersbedrijf wordt genoemd, past in de Romeinse negatieve concepties van arbeid en ambachtelijke werkzaamheden. De tuin 'deed mee' in de dagelijkse beslommeringen van maatschappelijke en juridische aard. De *hortus* verschijnt weliswaar sporadisch in de bronnen van rechtsgeleerde aard, maar dan toch altijd in het kader van centrale de samenleving regulerende rechtsfiguren: koop, pacht, schenking, vruchtgebruik, erfdiensbaarheden, hypotheek en uiteenlopende erfrechtelijke situaties. Juridische interpretatievragen rondom de *hortus* bevestigen in dit opzicht uit betrekkelijk onverwachte hoek de vele bewaard gebleven fresco's in Pompeji, Herculanium en elders. De zorg waarmee de panorama's, de parken en terrassen zijn geschilderd, de smaakvolle en hoogontwikkelde techniek waarmee de realistische decoraties van planten, bloemen, vruchten en vogels op muren van somptueuze villa's werd aangebracht, illustreren hoe de Romeinen prijs

stelden op de gerepte natuur, op bedwinging en beschaving van nog woeste, onontgonnen gronden.

In de grote romanistische rechtstraditie sedert de late Middeleeuwen heeft het bewaard gebleven antieke gedachtengoed rondom de *hortus* natuurlijk geen rol van betekenis gespeeld; daar was ook nauwelijks een reden voor. Maar toch: naast de nog steeds voortdurende, intellectueel stimulerende doch op tal van niet met een eenduidig antwoord op te lossen vraagpunten soms bijna tot steriliteit doorgediscussieerde romeinsrechtelijke leerstukken, zou de moderne romanistiek zich het bestaan van vele miniatuurthema's in de geest van het thans gekozen onderwerp in sterkere mate kunnen aantrekken. Gewapend met het arsenaal aan moderne wetenschappelijke hulpmiddelen dat ons tegenwoordig ten dienste staat en mede door middel waarvan reeds geavanceerde studies zijn verschenen, zal in dat geval het dwalen van de rechts-historicus in de antieke tuinen van Themis de toenmalige maatschappelijke realiteit nog dichterbij ons kunnen brengen.

* *

*

Mijn diepe erkentelijkheid gaat uit naar het Bestuur van de *Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Limburg*: voor het initiatief om aan de Rijksuniversiteit Limburg een bijzondere leerstoel Algemene rechtsgeschiedenis in het leven te roepen, en evenzeer voor het besluit mij tot bezetting ervan te benoemen. Dat de *Faculteit der Rechtsgeleerdheid* deze benoeming een draagvlak verleent, vervult mij met vreugde, aangezien de innige relatie die ik sedert 1983 met haar onderhoud, daardoor geformaliseerd kon worden. Mijn streven blijft erop gericht binnen het beperkte tijdsbestek dat mij voor de vervulling van mijn werkzaamheden ter beschikking staat, met degenen die het aangaat, in goed overleg en binnen het bestaande onderwijskundige beleidskader, een programma van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs te ontwikkelen, daarbij vertrouwend op een brede consensus in de Faculteit. In dit streven sta ik gelukkig niet alleen. Bestond wellicht bij de 'decisionmakers' in de Stichting en de Faculteit een gevoel voor het door Neratius Priscus geformuleerde adagium, zoals dat geciteerd wordt door Marcellus in Dig. 50,16,85: *Tres faciunt collegium?* Hoewel bij de start van de Faculteit de overtuiging bestond aan de rechtsgeschiedenis niet of nauwelijks aandacht te besteden, geniet ik immers nu al het voorrecht met twee (rechts)historici – Prof. Mr. A.F.L. Gehlen en Drs. L. Berkvens – te mogen samenwerken. Ik weet dat ik in Nederland niet alleen sta in mijn respect voor de dynamische aanpassingsbereidheid en de oververveerde 'open mind' van de jonge Faculteit om het werkgebied der rechtsgeschiedenis dat elders zijn waarde voor de scholing in het juridisch denken al sedert generaties heeft bewezen, alsnog onder haar beschermende hand te brengen.

U, *waarde Gehlen*, auteur van eminente studies over rechtsgeschiedenis van deze regio en praktisch beoefenaar van de oeroude *ars notariatus* naast mij te weten, is mij een sterke steun. En ter andere zijde U, *waarde Berkvens*, integer ijveraar voor onze professie: op deze Maastrichtse academische Olympus fungeert U bij uitstek steeds als mijn Hermes – niet gehelmd en met vleugels aan de voeten, maar met ogen gelijk Argus, met oren gelijk Midas - die mij tijding brengt omtrent voor de rechtsgeschiedenis relevante bewegingen.

Vanaf deze plaats zou ik voorts een warm woord van vriendschap en respect willen laten opklinken voor de medewerkers met wie ik in het Sticht het overbiddelelijk proces van verzilting van onze rechtshistorische gronden het hoofd tracht te bieden. Zolang de dijken niet breken en onze omheiningen niet geheel worden neergehaald, zullen wij in onze tuin blijven zaaien en oogsten in de wetenschap dat ons exquisite produkt ieder jaar onder academische fijnproevers weer afnemers vindt.

In de twee jaar dat ik, waar mogelijk in relatie tot eigentijdse problemata, U, *dames en heren studenten*, in aanraking heb gebracht met uiteenlopende aspecten van de Romeinse en Nederlandse rechtsgeschiedenis, hoop ik U enigszins overtuigd te hebben van de waarde van deze discipline als component van het vierjarige rechtsgeleerde studieprogramma. Over detailvragen omtrent de doelstellingen die ik idealiter met U zou willen nastreven, heb ik op verzoek van Uw pas afgestudeerde commilitones kort geleden aan deze Faculteit een omstandig exposé gehouden; naar de gedrukte versie daarvan zou ik U willen verwijzen.¹⁵⁴ Voor de rechtsgeschiedenis als essentieel bestanddeel in het juridisch curriculum, met name voor aankomende juristen, wil ik mij gaarne beroepen op de autoriteit van de klassiek-Romeinse jurist Gaius, waar hij schrijft: 'als men het, bij wijze van spreken, van degenen die voor een rechtbank hun zaken bepleiten, al voor een doodzonde houdt een rechter de zaak zonder inleidende opmerkingen uiteen te zetten, hoeveel te meer ongepast zou het dan zijn voor iemand die een exegese toezegt, om plompverloren onder weglating van het begin en zonder de oorsprong op te sporen – om zo te zeggen met ongewassen handen – het onderwerp van zijn verklarend exposé te behandelen. Want als ik mij niet vergis, wekken dit soort inleidingen ons op de voorliggende stof met meer plezier te lezen en waarborgen zij ons een veel helderder begrip, wanneer wij zijn aangekomen op het punt waar het om gaat.'¹⁵⁵

154. J.E. Spruit, *Romeins recht. Terugblik en uitzicht*, [Nieuwenhoflezing uitgesproken te Maastricht tijdens de eerste faculteitsdag van de oud-studenten van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Limburg, gehouden op 16 mei 1987], Deventer 1988.

155. Gai. Dig. 1,2,1 . . . *deinde si in foru causas dicentibus nefas ut ita dixerim videtur esse nulla praefatione facta iudici rem exponere: quanto magis interpretationem promittentibus inconvieniens erit omissis initiis atque origine non repetita atque illotis ut ita dixerim manibus protinus materiam interpretationis tractare? Namque nisi fallor istae praefationes et libentius nos ad lectionem propositae materiae producent et cum ibi venerimus, evidentiozem praestant intellectum.*

Colofon

De tekst werd op 9 juni 1989 slechts gedeeltelijk uitgesproken.

Het binnenwerk werd gezet uit het lettertype Garamond corps 10 op 12 punten door Loonzetterij Abé te Hoogeveen.

Het binnenwerk werd gedrukt door Drukkerij Tulp BV te Zwolle op houtvrij romandruk blauw-wit 90 g/m², opdikking 0.20 van Proost en Brandt BV.

Het omslag is gedrukt door Drukkerij Tulp BV te Zwolle op Invercote 240 g/m² van Proost en Brandt BV.

Het bindwerk werd verzorgd door Kramer Boekbinders BV te Apeldoorn.

Voor het omslag is gebruik gemaakt van een fresco uit Pompeji.

De op pagina 24 en 25 afgebeelde gravure is ontleend aan *Hortorum viridariumque elegantes et multiplicis formae ad architectonicae artis normam affabre delineatae à Iohanne Vredmanno Frisio*, Antwerpen 1583.

De auteur betuigt voor de totstandkoming van deze uitgave gaarne zijn dank aan Kluwer BV (Deventer), de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Limburg (Maastricht) en de Aemilius Papinianus Stichting (Utrecht).

De vertalingen in de tekst dankt de auteur aan Dr. W.E.M. Klostermann (Utrecht).